Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 12 (14736) 1992 чылдың январь 18, суббота Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 00 көп.

ХОНАШТАРНЫ КАТАП ЭГИДЕР

Каш-ла он чылдар мурнунда мал азыравас, тараа тарывас өреге Тыва черге турбаан. Өг-бүле бүрүзү кажаазында малдыг, шаңында тараалыг чурттап чораан. Ынчангаш кайы-бир черден далган-тараа, аъш-чем дилеп чорбаан. Тараа шоолуг үнмес черлерге чурттап чораан араттар тарааны арбыдадыр тарып өстүрүп турар черлерде араттардан тарааны мал-маганга орнап алыр турганнар.

Озук андазыннар, хараган илиирлер, аът, шары-биле тарааны тарып өстүрүп, малды хөйү-биле азырап чораан улус күчүлүг техникалыг, эртем-билиглиг бо шагда ам кээп канчаа боттарывыстың борбак хырнывыска аъш-чем кылып ап шыдавастай бергенивис ол?

Мен бодаарымга, республиканың чурттакчы чонунуң хөй кезин хоорай, суурларга мөөңнежип, амыдыралга чугула аъш-чем, мал-маган, эт-сеп бүдүреринден оспаксырап, чүгле ында-мында, ындыг-мындыг ажыл кылган кижилер бөөп, думчуун бораланып чоруур апарган. Чүгле чаңгыс Кызыл хоорайда безин 90 мың ажыг кижи сырылган. Тывада дөңгүп-ле 300 мың ажыг кижи бар болгай. Оларның хөй кезин хоорайларда, суурларда. Мал азырап, тараа тарып чоруур кижилер эвээш санныг. Аъш-чем бүдүрер кижилер эвээжээрге, шупту кижилерге аъш-чем аймаа чедишпес болбайн канчаар.

1940 чылдарның эгезинде Тывага кижи бүрүзүнге 24 баш мал онаажып, а республиканың малының санын ийи сая чедирер деп турган. Бир эвес дайын болбаан, фронтуже хөй мал чорудар ужурга таварыштаан болза, малдың саны улам көвүдээри чугаажок. Дайын чылдарында безин Тываның малы улуг дыка кызырылбаан-даа болдур ийин. Эңме-сан чок малды бөдүүн тыва араттар боттарының холу-биле өстүрүп кааннар. Ол үеде кандыг-даа бригадир, зоотехник, мал эмчизи чок турганы чугаажок. Мал бажы колхозтар, ооң соонда совхозтар үезинде кончуг кызырылган. Ооң чылдагааны билдингир — тыва кижи азыраан малының ёзулуг ээзи эвес апарган. Ынчангаш бодунуң хууда малы ышкаш кылдыр кызып азыравас, колхоз, совхозтан дуза дилеп, специалистерге, дарга-бошкаларга чарбыттынар, сиген-ширбиишти, суг-суггатты эккеп берзин дээр, бодунуң туразы-биле ажылдавас, азырадыкчы хөөнүүг парган. Ооң кадында тыва кижи сууржуң амыдыралга чаңчыып, ада-өгбезинің кодан-хонажын кагган. Хрущев үезинде хууда малды туударын ейлээни тыва кижини малдан шуут ыраткан. Бо бүгүнүң түңнелинде бөгүнгү байдалга дүшкенивис ол. Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң девискээринде Маңгүрек сында 18-20 хире кагдынган кыштаглар бар. Шаанда сынның эдээн малмаган шыва алы берген чоруур чүве. Алдыы-Ак-Хем, Сыын-Адар, Хаттыг-Баалык, Ортаа-Каът, Алдыы-Каът дээш, өске-даа черлерде ада-өгбелеривистің кыштаглары шуут кагдынган. Мынчаар ээнзирээн черлер, хонаштар, кыштаглар, чайлаглар Тывада хөй.

Амгы үеде арат, тараачын ажыл-агыйларны тургузуп, ажыл-ишчи, кежээ кижилер ийи билээн сывырныпкаш, мал-маган азырап, тараа тарып ажылдап кирипкен-дир. Оларның дугайында дыңнап, оларның-биле чугаалашкаш, өөрүүр-дүр мен. Чогум-на ындыг кижилер ада-өгбелернин хонаштарын катап ээлеп, аңаа чеди чүзүм малды кодан-кодаңы-биле өстүрер дээрзинге бүзүрелим тыптып келди.

Михаил ШУР-ООЛ.
Пенсионер.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР 8

КИЖИ БҮРЗҮНГЕ КИЧЭЭНГЕЙЛИГ

Амгы үеде бистің республиканың социал хандырылга органнарының ажылдакчылары улуг хемчээлдиг болгаш чугула ажылды кылып турарлар. Ол болза пенсияларны болгаш пособиелерни эде санаары болур.

Онаашкан ажыл-херээн Улуг-Хем райкүүскомунуң социал хандырылга килдизиниң интернационалчы коллективи багай эвес шиитпирлеп турар. Сөөлгү үеде пенсионерлерге, инвалидтерге, өскүстерге, хөй хомудалдар чонунуң талазындан эвээш. Инспекторлар Людмила Тропина, Ольга Бегзи-Хуурак, Роза Чындыгыр, Лилия Губарева, Урана Ховалыг дааскан ажыл-хереки ак сеткилдиг күүседип келгеннер.

Килдистің ажылдакчылары рынокче шилчип, бараанналарның өртек-үнезин улгаткан үеде ажылчы чонунуң социал камгалалынче сагыш салыр хүлээлгезин чогумчалыг кылып шыдаарлар.

Кыргыс ХУУРАК.

ЧУГУЛА КАМПАНИЯ

Бо хүннерде республиканың колхозтарында, совхозтарында база бир чугула кампания болур хой оолдаашкыны эгелей берген. Нинтизи-биле алырга малчыннар мадаа багай эвес белеткенген.

Хойжу бүрүзү-ле төрүттүнген хураганны менди доруктуруп алыр, ниитиниң малының баш санын өстүрер соругланы салган ажылдап турар.

Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында январь 10-нуң медээзин ёзугаар алырга, 2200 ажыг хой төрээн, оларның хураганнарындан 39 баш янзы-бүрү чылдагааннар-биле хораан, өскелери менди доругуп турар. «Хорум-Даг» колхозта, «Чыргакы», «Чыраа-Бажы», «Большевик» совхозтарда хөй хой оолдаан.

Районнуң ажыл-агыйларының удуртукчулары, тускай эртемниглери хой төрүп эгелээни-биле чергелештир малчыннарның ээ-харыысалгазын бедидиринче, ылаңгыя малдың чаш төлүүнүң ажаалдазын, чемгерилгезин эки-жидиринче, сакманчыларның чогумчалыг ажылдаарынче, ажыл-ишчилерни аъш-чем-биле үзүктел чок хандырарынче сагышты салып турар.

Бистің корр.

«УРЯНХАЙ-ТЫВА»

Кызылдың телестудиязының үшкү программазынга ындыг аттыг телеканал ажылдап эгелээр. Бо чаа тургустунган телестудиянның директору, инженер Юрий Ондар, кол редактору Радомир Куулар болган.

Ол чаа дамчыдылга январь 20-де баштайгы үндүрүлгезин эгелээр. Үшкү программа кежээкиниң 8 шакта 12 шакка чедир уламчылаар. «Үениң судалы» деп дамчыдылгага республиканың ажыл, амыдыралындан медээлер, репортажтар, дамчыдылгалар, уругларга мультфильмнер, уранчечен видеокинолар, концерттер, чагыглар ёзугаар байыр чедириишкиннери болур.

Чаа ажылдап эгелээн телеканалдың программазын Кызыл хоорай, Чадаана, Сүт-Хөл, Хөндергей, Шеми, Ийме, Баян-Тала, Сукпак болгаш өске-даа көдээ суурлар көрүп болур.

Бистің корр.

«Алгы-кеживисти болбаазырадыыл»

деп үүлге хамаарыштыр

ХООЧУН ДААРАНЫКЧЫ СҮМЕЛЕП ОР

1930 чылда Кызыл-Арыг артелинге аныяк үезинде ажылчын бооп киргеш, даараныкчының бедик мергежилин чедип алган, ам-даа шевер хөлдары-биле чонунуң чагыын кылып берип орар хоочун даараныкчы Сарыглар Шодук-ооловна Дадар үнелиг сүмелерни катыштаан, сактып чугаалап орда дыңнааш, бо үүлдү бижиринин чугулазын бодап келдим.

1938 чылда Хорум-Даг-дан элээн аныяк уруглар, оолдар Тываның бир бүдүрүлге чери болур Кызыл-Арыг артелинге ажылдап чеде бергеннер. Ынчан чүгле Чөөн-Хемчиктен болгаш Барыын-Хемчиктен 20 хире аныяктар чаңгыс аай чеде бергеш, ажылдап турган. Ол артель кончуг чараш чурумалдыг черде турар. Ооң ажылы кончуг солун болгаш ажылче аныяктарның сундулуу, кызымаа кедергей турган. Артель алгыны идээлээр, эттээр, будуур, оон тон, чагы, хол-хавы, хөөден аът херекселин, былгаар, савыяа, ыяштан шанак, дуга аймаан кылыр турду. Дүктү база болбаазыраткаш, кидис идиктерни бүдүрүп турган.

— Хорум-Даг сумузундан Кызыл-Арыг артелинге ажылдап турганнардан Чудур Шадыповна-биле (ол ам Кызыл-Мажалыкта чурттап чоруур) иелээн арткан бис. Бистің аравыста чок-даа болза, артельге бедик мергежилди чедип ап, ажылдап чораан чаңгыс чер-чурттугларымны Мамбар-оол Монгуш, Чимит Монгуш, Сүүр-оол Ондар болгаш өскелерни адаары черле артык эвес. Олар ол артельден келгеш-даа, ол мергежилин ажыглап, чонуң чагыгларын эки күүседип, чонунуң макталын чаалап ап чораанын канчап уттур боор.

Сөөлүнде ол артельди чок кылганы кончуг хомуданыг. Чер-черлерге хеп даараар комбинаттар ажыттынза-даа, Кызыл-Арыг артели ышкаш алгы-кештен хепти, эдилелдерни барык кылбастаан-на болгай. Чүгле платье, чүвүр, иштики хеп аймаа-биле кызыгаарлаттынганы кончуг. Алгы-кеш барык-ла үрелип турганы шынныг. Чүге дизе ону болбаазырадыр чер чок, алгыдан хеп даараары эвээжээн.

Ам мөөң сүмем — суур бүрүзүнге чүгле чонунуң чагыын хүлээп алгаш, кайыын-даа эккелген белен хеп, эдилел сайгарар салбырларга шевер, даараныр улусту мөөңнээш, материалды бергеш, алгыдан, кештен, пөстен хеп аймаан дааратса, чонга дыка-ла ажыктыг боор деп бодаар мен.

Мен-даа болзумза, шеверлер-биле кады ажылдаарынга белеңне мен. Ындыг чугааны даараныр черлерниң даргалары кылбаскаа чүве-дир.

Бистер, шеверлер, бажыңнарывыска чүге олура ажылдап болбас деп бис. Чоп ындыг арганы Чөөн-Хемчик-даа, өске-даа районнарга чорутпайн турар чүве ирги, ону чорудар болза, ынчаар ажылдаар кижилер хөй болур ужурлуг.

Мен бажыңымда чонумнуң чагыларын кылып орар-дыр мен. Алгы-даа, хураган кежи, торгу-даа тоннарны, ишти дүктүг курткаларны, чеди-чоктарны, хөвецниг, шыва тоннарны, торгу чуга тоннарны, костюм, юбкалыг тыва хеп аймаан болгаш бопуктан эгелээш, кидис уктарга чедир, кандыг-даа чагыларны шаам-биле күүседип орар мен. Караам арай четпесдаа бол, чонумнуң чагыын саадатпайн-на кылырынга ынак кижи мен.

Бо талазы-биле чугаамга алгы-кештен ажыктыг чүведен кылып алырынга шаандакы бистерниң ажылдан чораанывыс ышкаш артельдаа болза, азы өске-даа болза, будүрүлге черлериндеп тургузарының аргазын тывары эки-дир. Оон ыңай солуннарда алгы-кеш ажылдап кылыр фабриканы Тывага тутпас дээнин мен база шын эвес деп бодаардыр мен. Хайыраан алгы-кеживис өскээр баарын бодааш, кончуг хомудаар-дыр мен.

Ынчангаш малывыстың дүгүнден, алгы-кежинден боттарывыска национал хеживисти кылып ап, ажылдаар дээш аныяк-өскен туруштуг ажылдаарын идегедим.

Бисте бо бүгүнү шупту талазы-биле шиитпирлеп ап болур байдалдар бар болгай.

Сактыышкынны чугааны дыннап бижээн Токпак-оол САРЫГЛАР.
Чөөн-Хемчик район.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он үшкү сессиязының ажыттынарының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он үшкү сессиязы 1992 чылдың январь 28-те 10 шакта Советтер бажыңынга ажыттынар.

Тыва Республиканың улус депутаттарының кичээнгейинге

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он үшкү сессиязынга келген Тыва республиканың улус депутаттарын 1992 чылдың январь 26-да 10.00 шактан 18.00 шакка чедир Тыва Республиканың Дээди Совединиң хомудал-дилеглер хүлээп алыр кабинединге (телефону 3-68-42), 1992 чылдың январь 28-те 8.00 шактан эгелеп Советтер бажыңынга бүрүткээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң комитеттериниң хуралдары Республиканың Дээди Совединиң бажыңынга 1992 чылдың январь 27-де 10 шакта (Ленин кудумчузу, № 32) болгулаар.

Чуртувуста БО ХҮННЕРДЕ

СЭТА: МОСКВА. Январь 2-де эгелээн экономиктиг реформаны «принципиалдыг ужур-дузалыг» болуушкун деп, Россияның Президентизи Борис Ельцин демдеглээн. Ол республика парламентизинге Россия Федерациязында экономиктиг реформаның чоруп турарын чугаалажып турар үеде январь 16-да чүве чугаалааш, амгы бо реформалар — «эвлүүлгиг шенелде» эвес-тир деп айыткан. Борис Ельцин Россияда эгелээн өртектерни хостуг болдурарының чорудуу чонга аарышкылыг байдалдын демдеглээш, оон-биле чергелештир эгелээн реформаларны уламчылаарының эргежок чугулазын онзалаан. Республиканың улус ажыл-агыйы мурнундагы эвилелдиг республикалары-биле ажыл-агый харылзааларының ханы буураашкынының байдалдарында рынокче кирип турары дыка хараадан-чыг деп чугаалаан.

Экономиктиг политикага ам безин чамдык эдилгелерни киирери эргежок деп, Россияның Президентизи медеглээн. Бирги болгаш эң-не сонгаарладып болбас сорулга болза, «садыг хөрээнде монополияны узуткаары, бо адырга адаанна-жылганы тургузары болур». Ийиги хемчег болза «чээлиакша политиказын шынгыырадыры-дыр», «чүте дээрге бо адыр амгы үеде дыка будулгаазынныг байдалда» деп, Борис Ельцин айыткан.

• • •

Парламентинин палаталарының ол-ла каттышкан хуралынга Чазак даргазының оралакчызы Е. Т. Гайдар, Дээди Советтиң Даргазының оралакчызы В. Ф. Шумейко оларның чүве чугаалааныныг соонда, санал-онал солчулгазынга 20 ажыг депутаттар киржип, Чазактың өртектерни хостуг болдурар талазы-биле политиказын шынгыы шүгүмчүлээннер.

Өртектерни хостуг болдурганы-биле холбаштыр Россия Федерациязында социал-экономиктиг байдал дугайында айтырыг талазыбиле дараазында уткалыг доктаалды хүлээп алган. 1. Экономиктиг реформаны боттандырып чорудуп турарының дугайында Президентиниң чугаазын болгаш Чазактың илеткелин медээ кылдыр хүлээп көөр. 2. Санал-онал солчулгазының үезинде киргеш шүгүмчүлелдиг саналдарны боттандырар талазы-биле хемчегларни комитеттер болгаш комиссиялар ажылдап кылыр.

ТБИЛИСИ. Январь 15-тен 16-же дүнеде 3 шакта Грузияның президентизи Звиад Гамсахурдиа Ту-134 самолетка Арменнядан Сухумиже ужудупкан. Сухумидей ол дораан-на грузин Зугдиди хоорайже машинага чорупкан. Январь 16-да Зугдидиге 10 шакта митинг болган. Аңаа Тбилисиден президент-биле кады сывыртаткан ооң деткикчилери база киришкен. З. Гамсахурдиа аңаа чүве чугаалааш, чыылганнарны Тбилисиже походче кыйгырган болгаш хамааты дайынның эгелээнинің дугайын чарлаан.

Ол-ла хүн Грузияның найысылалынга вокзал чанының шөлүнге президент З. Гамсахурдианы деткип турарларның митингизи болган, муң хире кижи киришкенин «Факт» агентилел дыңнаткан.

Грузияның шериг чөвүлелиниң кежигүнү Тенгиз Китовани Арменияның удуртулгазын ол республиканга З. Гамсахурдианың хоргадалының байдалдарының дугайында дугуржулганы үрээни, аңаа барының Грузияже шаптараазын чокка ужуп чоруй баар арганы бергени дээш буруудаткан. Ооң Грузияда ээп чедип келгени хамааты дайынны өөскүдүп болур, ол дээш бурууну Армения база чүктээр апаар деп, ол айыткан.

Тенгиз Китованиниң медеглээнин ёзугаар алырга, Звиад Гамсахурдиага Грузиядан үнүп чоруурун база катап саналдаан. Ол оңу дыннаваас болза, барыын Грузияда байдалды бистиң талавысче эвилдиреринге бисте күш болгаш аргалар четчир деп, Т. Китовани сагындырган.

МОСКВА. Январь 16-да хүннүң ийиги чартыында Москваның мурнуу-барыын талазында бир тускай бажыңга ХКД кежигүннери чурттарның күрүнелер баштыңчыларының чөвүлел хуралы болуп эрткен. 11 күрүнелер баштыңнарындан чөвүлел хуралдың ажыттынарынга 6-зыныы киришкен. Украинаның болгаш Кыргызтың президентилери ооалдап чедип келген. Узбекстиң президентизи Ислам Каримов Каракалбакта үер болганы-биле холбаштыр Москвага кээп шыдаваан, Молдованың удуртукчузу Мирча Снегур аарып чыдар. Туркменнин президентизи Сапармурад Ниязов база келбээн, ынчалзажок ол үш республикаларның делегациялары чөвүлел хуралга киришкен.

Чөвүлел хуралдың даргазынга Россияның Президентизи Борис Ельцинни сонгаан, ол 10 айтырыглыг хүн чурумун саналдаан. Оларның аравында мурнундагы ССР Эвилелиниң Чеп-сектиг Күштериниң реформазының болгаш статузунуң дугайында, шериг дангыраанның дугайында, социал камгалал дугайында, демнежилгенин девискээринде шериг албанныгларының хамааты болгаш политиктиг эргелериниң дугайында, ХКД кежигүннери күрүнелериниң экономиктиг ажылчорудулгазын дүүштүрер дугайында болгаш өске-даа айтырыглар киргеп.

Чугаалажып, бадылаан соонда хүн чурумунга 14 айтырыг киргеп. Чижээ, Казахтың президентизи Нурсултан Назарбаевтың саналы-биле Минскиге болгаш Алма-Атага ужуражыышкынларга чедип алдынган дугуржулгалардан хажыдыышкынар дугайында айтырыгны немей киирген.

(СЭТА-ның корр.).

Номчукчуларга

Бистің солунувус бөгүн. деп эгелээш, барык фоточурук чок үнүп эгелээрин номчукчуларывыска баш удур дыңнадыр тур бис. Солунга үнер чуруктарны типографияга тускай цинк демирлерге дүжүрүп кылыр чүве болгай. Ынчаарга ол демирлерни өске хоорайлардан типография чагыдып ап турар. Экономиктиг харылзаалар будулганындан эрткен чылын-на чагыдып каан демирлер ам-даа келбээн. Ооң ужурундан солуннарның чурук кааскалгазы бергедей берген.

Типографияның удуртукчулары чагыткан үүлдерин эккелдирип алыр дээш хемчегларни ап турар.

«ХӨЛЕЗИЛЕП-ДАА ТУРГАШ, АЖЫЛДААР БИС»

АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАРДА

Үениң тевин-биле амыдыралывыстың «арын-шырайы» база оскерлип бар чыдар. Ында-мында кооперативтер, ассоциациялар, биржалар тыптып келгилээн. Ажыл-агыйларда арат болгаш тараачын ажыл-агыйын хөгжүдер дээн кижилериниң саны көвүдеп турар. Чамдык дөргүл-төрел улус катчын алгаш, бир дем-биле бир-ле ажылды эгелей бергеннер. Оларның хөй кезин бут кырынга чаа туруп, балдыры дынзып кел чыдар. Амгы амыдыралдың хажыызынга артып калган кижиниң кара шорузу. Албоду-даа, ажы-төлү-даа аштаар, акша-төгерик талазыбиле-даа ядараар. Оон чайлаар дээр болза-ла, ажылдың бергезинден көртпайн, ийи билекти сывырнып каапкаш, амыр-дыш дугайында бодалды артынче октапкаш, тывынгыр-сагынгыр, ажыл-херекчи чоруктун ёзузу-биле ажылдаар апаар. Ынчангаш хөй-хөй кижилер хуу-даа, эштежилгениң-даа ажылын холга ап, бодунга орулга киирип алырының орууне кирген. Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң директору Павел Намдактың чугаазыбиле алырга, үүгле бо ажыл-агыйда безин ындыг кижилериниң саны чээрби чедип турар. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйын чорудар дээн ол кижилер билдириишкиннерин киирип каан. Оларның шуптузун хары үүда эвес-даа болза, чамдыктарын чоокку үеде сайгарып көөр бис деп, Павел Степанович биске чугаалап олурган. Амдыызында ол совхозта арат ажыл-агыйлыг чаңгыс кижи бар.

Кымыл ол, чүү кижил? Ол солун кижи, чугаакыр эр. Амдыызында назы-хары улуг-ла улгатпаан бол, оон амыдыралында чамдык аныяк оолдарга үлегер-чижек болур мөзү-бүдүш ында бар. Бир талазында, ону кончуг кызымак кижи-дир деп билдим. Ийиде, алызындан ажыл-херекчи эр-дир деп ожааган мен. Үш таныдыгыр ол кижи-биле чугаалажыр мурнунда оон дугайында ынчаар бодап чораан мен. Көңгүс-ле часпаан болдум. Б. И. Ооржак —дээди эртемниг специалист. Артында-ла зоотехник дивес силер бе! Быстан-оол Иргекович баштай 1980 чылда Красноярскиниң көдээ ажыл-агый техникумун, оон соонда улаштыр шакла ындыг институтту база ол-ла хоорайга дооскан. Суг-Бажыңга келгеш, баштай гараж эргелекчилеп, а оон соон дарый хой бригадири болуп ажылдап турган. Бодунуң чогум-на өөренип алган мергежилинин зайы-биле ажылга үр болбаан: көдээ Совет күүскомунуң даргазы апарган. Бисте ындыг эрги практика бар ийик чоп. Специалистерни кая ажылдадырының ажыктыын бодавас, удуртур ажылга бир-ле кижи херек апарганда, дээди эртемниг кижи бо-ла шыдаар дээзиг, дүжүлге сандайынга олурту идип каар аан. Че, шала чугаам көвүдей берди, ол мөөн хуудa бодалым-дыр. Удуртукчу ажылындан ол халашкаш, чаңгыс түңнел кылган. Оон ол күзелин баштай республиканың тараачын болгаш арат ажыл-агый ассоциациязының удуртукчулары деткээн. А совхозтуң директориязы, профэвилел комитеди, көдээ Совет хая көрүнмээн, харын оон билдириишкинин сайгарып көргеш, улуг дузаны көргүскен. Быстан-оол Ооржак шак ынчаар-ла арат ажыл-агыйынче шилчээн.

Оон кадайы — Раиса Дмитриевна суурда садыгжылап турар. Ам чааскаан ол бүгү ажылды кылыр эвес, төлептиг болгаш идегелдиг дөргүл-төрел херек болгай. Адактың соонда ол Сонай-оол Сундуевич Сарыглар, Одай-оол Алдын-оолович Куулар суглар-биле бир баг болуп алгаш, энир чылын-на ээзи чок арткан кыштаг шилип алганнар. Кыштагда кажаа-хорааның, чурттаар оран-саваның септээр-селиир ужурлуг үүлдерин кылып дооскаш, эрткен чылдын декабрь айда аңаа көжүп чеде берген. Олар совхоз-биле чарган керээ ёзугаар 240 хойну кадарып кирипкен. Оон кадында аңаа немештир оларның боттарының бода болгаш шээр малы база бар. Мыя моон-на көөрге, черле шору кошкулдуг эрлер тургандыр ийин. Олар артында-ла совхозтан мал-даа алырда, техника-даа ажыглаарда, чээли безин албааннар. Керээ ёзугаар совхоз бо малчыннарга 300 гектар шөлүг ангылап берген. Ол болза сиген болгаш одар шөлүдүр. Оон иштинде 40 гектар черге олар сула болгаш рапс тарып өстүрерин планнап турар.

Чээли дугайын сонуургаарымга, Быстан-оол Иргекович ажырбас боор бис дээн. Баштайгы ийи чылда хөлезилеп-даа тургаш, ажылдаар бис дээр хөөнүг болганнар. Ынчалзадаа олар керээде көрдүнгеш ёзугаар төнчү түңнел барымдаалап, совхоз-биле санажыр. Амдыызында эң кол херек чүве — мал чеми. Ынчангаш чоокку үеде ону тыптынып алыры-биле «Шамбалыг», «Тиилелге», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарже баа бодап турар. Ол ажыл-агыйларның удуртукчулары сиген-ширбиишти кайы хирени хайырлаар болдур, ол хирени садып аптар бис дээрзин кадарчылар бүзүредип ордулар. Машина-техника, суг-биле хандырарын керээде айытканы ёзугаар совхоз холга алган. Ол-ла бүгүнү чек-биле орнажыр, санажылга кылып турар. Оларның амгы байдалы эки чорду: коданда баксыраан мал чок, эвээш-биче-даа болза, сиген бар. Кажаазын улуг-даа, чаш-даа малга таарымчалыг кылдыр кылып алган. Оларның совхоз-биле чарган керээзиниң хуусаазы — беш чыл.

Эрткен күстен бээр кыштаг ээн турган болгаш оон чоок-кавызының одар-белчиири эки-дир дээрзин кадарчылар чугаалап, чаа төрүттүнген чаш хураганнарның онча-менди болуп турарынга өөрээн сеткилин чажырбадылар. Тыва уксаалыг хойнуң хураганы соокту улуг-ла тоовас дээрзинге олар бүзүреллдиглер чорду. «Бо-дур бо. Одарга төрүттүнген хураган. Оон чаа эккелген чүве. Бир эвес меринос хойнуң хураганы болза, дораан-на доңа бээр, ылчыргай боор чүве. Мооң шоваазын көрдүнер бе» дижип, коданга немешкен хураганны эргелел-биле көрүп ордулар.

Арат ажыл-агыйың шилип алган бо кижилер керээде көрдүнгенин ёзугаар бо чылын үүс хойдан-на 80 хураганны, бир баштан-на 1-1,7 кг дүктү алырың аазаан. А күзүн үзүлге үезинге чедир бир хураганны 20 килограмм чедир семиртирин ында база көрүп каан. Бо-ла бүгүнү күүседипкеш, оон артык хураганнар, артык дүк үнер болза, оларны кадарчылар боттары ажыглаар. Та садыпсыннар, та орнапсыннар — ол үүгле оларның херээ-дир. Эки ажылдаар-ла болза, эки түңнелге олар чедер. Мен бодаарымга, ында оларның чигзинер чүвези чок ышкаш болчук. Араттарның баштайгы базымнары аайлашкак болур ыйнаан.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Сөстен бээрин диледим

ЫЛГААН АЖЫЫ ЧОК

Бистиң республиканың бот-тывынгыр композиторларының аразында төрүмелиндеи талантылыг кижилер барын бо чурттап келген назыным иштинде көрүп, магадап-даа келдим. Оларның иштинде чүгле шүлүк, аялга, проза бижиириге эвес, а чуруурунга, сценарий чогаадып тургузарынга база ону херек кырынга боттандырып бараалгадырынга, ырлаар, шүлүктээр, танцылаар, шиигe, янзы-бүрү хөгжүм хереке-лерининге ойнаар, интермедияны чогаадып, ону харын боттары күүседир, политиктиг, сатириктиг куплеттерни чедингири-биле чогааткаш, профессионал артист азы шүлүкчүден дудак чокка күүседир салым-чаяанныглар бистиң аравыста бар. Мындыг миннишкинни культура-чырыдыышкын ажылынга 33 чыл ажылдап, хөй-ле эскериглерни, теоретиктиг, практиктиг анализтерни кылып, бо шугумга көргүс аныямдан-на эгелеп эвээш эвес үлүг-хуумну кирип келгенимниң түңнелинде, дидимиби-ле кылып болур мен.

Амгы 14 харлыг оолдар, кыстар мээң ажылдап эгелээним ол-ла хире назыда ынчангы дег бот-башкартынып ажылдап, чурттаары бергеле боор. Ынчалза-даа деңдески чүве кайда боор. Оларның шилип алганы мергежилинге бердингени, күзели улуг болза, чүге бот-башкартының, эки ажылдап, чурттап шыдавастар деп. Чугаанның алыс утказында эвес-даа болза, бо чылгы № 2 «Шын» солунда республиканың баштайгы шыырак, профессионал баянистериниң бирээзи чораан, сөөлгү үеде бот-тывынгыр композитор болуп ажылдап, чурттап чоруур Киим-оол Кууларның «Далашкан күске сүтке дүжер» деп тыва үлегер домак эгелиг, тук, сүлде, гимн (ыдык ыры) дутайында материалын номчааш, мону бижип орарым бо.

К. Куулар-биле кады өөренип-даа чораан мен, билир мен. Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң өске бот-тывынгыр композиторларывыс ышкаш, хөй чылдар дургузунда азы бүгү назынының иштинде культура-чырыдыышкын шугумунга ажылдаваан-даа болза, бижээн материалында чептүг база чөрүлдээлиг үүлдер бар-дыр.

Бистин республиканың уран үүл төөгүзүнде эң-не шылгарангай чораан кижи мээң башкым Алексей Чыргал-оолдуң Юрий Цейтлиниң созунге «Идет человек дорогой светлой», Виктор Көк-оолдуң Степан Сарыг-оолдуң сөзүнге бижээни «Байлак чүртүм» деп ырлары кайгамчык чараш, сеткилсагышты көдүрүп кээр бедик деңнелдиг ырлар-ла болгай. Ынчалза-даа олар күрүне гимнизи боор шыдавас дээнибиле чөпшээрежир-дир мен. Ол ышкаш, музыка, чурук ышкаш чаңгыс көөрге, эглиг келбес, а ону эргеледир, чептээр, аянчыдар, чогаадыр аңаа үе херек дээнинге удуранмас, харын-даа ол бодалды оон-даа уламчылап, музыканың база ону чогаадырының нарыныныңиижин-баар, чүрек-хөрек чарлы бээр хире шашкылап, шиверейлеп, ток-биле соктуруп, хан-дамырны хайныктырып кээри-биле дөмейлеп, сөс-биле илереттинмес илбишидилиниң дугайында чугаалаксаан ийик мен. Музыка дээрге кижиниң мээ-медерелинден төрүттүнер, тудар дээрге, туттунмас, көөр дээрге, көзүлбес, көдүрер дээрге, кили чок, сагыш-сеткилдиң эң-не бедик, хыл дег чийге, эң нарын чогаалыдыр. Ынчангаш мени музыка чогаадырынга өөредип, башкылап чораан ынак башкым Алексей Боктаевич Чыргал-оолдуң база чаңгыс чер-чурттуум, Тываның бир дугаар композитору, драматургу, артизи база шүлүкчүзү Виктор Көк-оолдуң хөгжүм чогаалдарынга ынак чүвемдаа ыда, чүге дизе оларның чогаалдары амыдыралдың агымнарындан төрүттүнген. Бирээзи профессионал, бирээзи бот-тывынгыр-даа болза, кайы хире дең чергелиг, дең эргелиг, чонга билдингир-дир!

Профессионал азы бот-тывынгыр деп сөстерге сылдап алгаш, оларның кызыгаарын амыдыралдан ойзуп, чер, дээр аразы дег кылдыр ырадып алгаш, шала хоорган, чиг арбай ышкаш профессионалдарның чогаалын орү көдүрүп, эки деп, өремелеп каан чиңге-тараа ышкаш чиртингир, бот-тывынгырларның чогаалын багай деп, аңаа чырык көргүспезин кызып келген партократтардаа тургулады.

Республиканың гимн, тук, сүлдезин шилир комиссияның хуралынга каш-даа катап олуруштум. Кандыг-даа сайгарылганы кылган санында-ла оргкомитет, жюри кежигүннери бергедежип келгеш-ле, профессионал база бот-тывынгыр деп сөстер-биле хүрежип, бүгү-ле чүвени чүгле профессионалдар шиитпирлезин дээр улуг хөөннерге доктаар болду. Бир эвес мени ол сайгарылгага киириштирген турган болза, бо оргкомитетти, жюриниң кежигүнү турган болзумза, профессионал азы бот-тывынгыр деп сөстерге дүрүм чыгадыыщкыны кылбайн, эки ыры, эки гимн, тук, сүлде дээш турааур ийик мен.

Бодал мынчаар арты. Республиканың сан-түк чок үнүп турар чамдык солуннарының арыннарынга парлаттының үнүп турар бок, хоп-чип хевирлиг, эренгей, кошкак материалдарының орнунга, эргежок херек, ханы, политиктиг уткалыг чогаал — гимннерни бүгү чон танып көөрү-биле парлап турган болзувусса, чон кайы хире өөрүүр турганыл? Ол конкурска келген ырлар шуптузу-ла гимн болур эвес, ыры ном-дептеринге база ындында-ла чегей репертуарлыг уран үүл коллективтеринге кайы хире демек болур турганыл? 20 ажыг хор (ниити ыры) ырыны парлаткан болзувусса, бүдүн ыры ному хемчээлдиг чыындыг үндүргениве ол болур ийик, азы чаңгыс ок-биле ийи койгун боолап алыр турган-дыр бис.

А республикада дээди эртем чок, консерватория доспаан-даа болза, кандыг-даа ырларны, музыка чогаалдарын профессионал деңнелге ырлап, ниити ырлар кылып, оларны дирижёрлаптар, чоңдан үнген төрүмел талантылыглар хөй. Республиканың гимнизин тып шиливеринге киришпээни оларга база хомудаанчыг болгу дег. Оон соонда оларның сагыш-сеткилинге чоок эвес, гимнизивес азы анаа-ла аялганы (чамдыкта ындыг ышкажык, чажыт эвес, депутаттар соңгуп аары безин) депутаттарга дыңнаткаш(депутаттар харын дүлей эвес-ле ыйнаан), «республиканың гимнизи бодур» деп сыгап албадаарга, өөрүлүг-ла маргылдаалар, чөрүлдээлер оон үнмес чүве бе?

К. Кууларның «сөстү аялга төрүвес, а сөстен чүгле аялга төрүттүнер» дээнинге чөпшээрешпес мен. Бичии чажымдан-на шүлүк, ыры чогаадып эгелээн болгаш баштайгы чылдарымда, шынап-ла, ыры сөзүн дилээр турдум. А Кызылдың музыка училищезинің композитор салбырынга өөренип киргеш-ле, эскерген чүвем мындыг. Башкыларымның, улуг акыларымның, дуңмаларымның-даа аялга бижир сөстери 8-10-12 ажык үжүктүг боор чораан. Оон харын Владимир Маяковскийге ынак болганымдан чүве, 5-7-9-11 ажык үжүктүг сөстерни бодум чогаадып, аялга бижип эгелээн мен, чүге дизе аялга өске аялгага домей эвес, бир янзы, чараш бооруп эскерген мен. Ынчалза-даа ол дээш улуг-биче шүлүкчүлериниске шүгүмчүледип-даа чордум-на. Черле чаа эгелээшкин деп чүвеге каалама орук каяа турар. Ынчангаш баштай сөс-даа, аялга-даа төрүттүнүп болур. Харын-даа амыдыралдың агымнарындан төрүттүнүп келир янзы-бүрү аялгаларны бижип алгаш, оон соонда шүлүк дилеп чогааттыны харын-даа солун үүлдүр.

Депутаттар мурнунга симфониктиг оркестр-биле ырлап берген, шилиттинген гимн-ырлар профессионалдар-даа бижээн болза, ортумак чергениң ырлары деп үнелээр мен. Степан Арбанович-ниң «Байлак чүртүм» деп сөзүн, «Иван Сусанин» деп операдан түннел (финал) ырыны Россияның гимнизинің аялгазы кылдыр шилип алганы дег, сөс кылдыр алгаш, аялгазынга конкурсту уламчылаза эки боор деп саналым база бар.

К. Кууларның «Азия төвү деп артык үүл бар-дыр» дээнинге шуут удур мен. Аныяк үемде самбо хүрешке чемпионнап-даа, шанналдыгдаа черлерни ап чорумда, «Кайыын силер?» деп айтырыгга «Азия төвүнден, Кызылдан!» деп чоргаар харылап чораан мен. А кажан алдарлыг мөгевис Александр Доржуну «Азия төвүнден Европа чемпиону» деп каанынга чүден артык чоргаарланчык мен. Бистин Тывавыс делегейде эң-не улуг диптиг төвү-дүр. Япония, Моол, Кыдат, Индиядаа эвес-тир. Ынчангаш, мен бодаарымга, ол ат ынчаар артар эргелиг.

Эки, чараш үүлдерни доораландырып, өскээр ыда бээр чанчылга хөөнүм чок болгаш, оон аңгыла кижилерни чогуур ойунде шын, төлептиг билип, өөренип көөрү херек ийин деп бодалды илередиксээш, бо материалды бижидим ийин. Ол ышкаш «ырларны профессионал азы бот-тывынгыр» деп аңгылавайн, оларның эки-багайын тодарадыр ужурлуг бис» деп. Юрий Визборнуң ханы уткалыг сөс-домаан утпаалынар.

Батый КЕНЕШ.

Бир райпода

ШУУТ ДОҢГАН

«Тес-Хем райпозу доңган» деп чугаа 1991 чылдың декабрьның ийиги чартыында Самагалдай суурга бүгү чонга тарай берген. Шынаппла, райпонуң төпчүткен одалга системазын кышка удур белеткевээнинден, райпо баштаар черинің удуртукчуларының контроль чок багай ажылының түңнелинде район төвүнде бүгү садыг-магазиннер, складтар, столовая, гаражтар, ногаа шыгжаар подвалдар, райпонуң конторазы 30 градус соокта шупту доңганындан, батареялар, хоолайлар чара теп, үрелген. Бо чылдагааибиле ол черлерниң ажылы турупкан, чүгле харын, аштаар хырын кончуг болгаш, даштыгаа соокта хлеб садып турган.

Райпо баштаар черинде (даргазы З. М. Майлыр) хостаткан ажылдакчылар, оралакчылар, белеткелчилер, техниктиг ажылдар талазыбиле кадрлар, бухгалтерлер, контора сыңмас хөй товароведтер, инструкторлар, экономистер дээш, оон-даа хөй ажылдакчыларны санаар болза, бир рота шериг сагышка кирер, хөй штаттыг организация болгай. Ол хире хөй улуг күш турда, чаңгыс-ла одалга системазын доңуруп үрегдээш, 4 муң ажыг чурттакчылыг район төвү суурнуң нурттакчыларын мынчага садыг-наймаа чок кызып келгени кончуг харыысалга чок чорук-тур.

Январь 4-те «Шын» солунда «Депутаттарның негелдези» деп үүлде Барын-Хемчик район Советинин болгаш күүскомунун удуртур даргаларын эки дура-биле дүжүп бээрин негээни дег, бис база Тес-Хем райкүүскомун (даргазы К. Л. Лапчаа, оралакчызы Б. Ч. Баткар) доңган райпо ужуун чонга кандыг-даа дуза коргүспейн, хемчет албайн турары дээш, ажылындан эки тура-биле дүжүп бээрин негээр эргелиг бис. Чон ынчаар негеп-даа турар.

Тес-Хем районда чүгле райпо доңган эвес, Берт-Даг школазы база доңган. Даргаларның хоозун аазаашкыннар кылып кээринге, районнуң экономиказын көдүрер байтыгай, кудуладып турарынга чөгел төнген чүве-дир ийин. Районнуң улуг күштүг, акша-төөриктиг, бараанныг, быжыг бааза туруштуг кара чаңгыс садыг организациязы бо хире сандарап, будалып турда, көдээ ажыл-агый экономиказын чугаалаан-даа херээ чок.

Тес-Хем райпозунуң доңганынга хамаарыштыр Тыва респотребсоюз кандыг хемчеглер алыр ирги?

Эник-оол МОНГУШ,
Пенсионер.

01 ДЫҢНАДЫП ТУР

Тыва чон шаг-шаандан бээр өглерге чурттап чаңчыккан. Амгы үеде безин чылдың дөрт эргилдезинде малчыннарның эң-не эптиг чурттаар оран-балгады ол хевээр болгай. Өглерге эң-не айыылдыг халап — өрт. «Өлден артар, өрттен артпас» деп үлегер домак ылап-ла моон ужуталган дизе, частырыг болбас боор.

Барык 30 чыл чыгыы өртке удур албанның ажылдакчызы бооп келгеш, эвээш эвес өглериң бо айыылдыг халапка таваржып, харындаа бичин уругларының, улуг-даа кижилериң амытынындан чарылганын сактып келирге, сагышка бергези кончуг. Чүгле эрткен чылда безин Эрзин районнуң девискээринге 4 өг өрттенген болуп турар.

Бо халаптан камгалаттынып болур бе? Ук айтырыг тускай мергежилдиг өртчүлерни болгаш чурттакчыларны дувуредип турар. Ынчангаш бо талазы-биле сүмелерни кинрерин оралдажып көрейн.

Эге баштай өглерниң канчап, кандыг чылдагаан-биле өрттенин болурун көрүп көрээл. Чүге дээрге ук чылдагааннар өртке удур кандыг камгалал кылырын боттары-ла херечилеп кээр. Чылдагааннар хөй болгаш янзы-бүрү.

Кандыг-даа өрттүн болурунга үш кол барымдаа бар: кывар материал, агаар (кислород) болгаш от. Бо үүлдерниң кайы бирээзи чок болур болза, өрт болбас. Ынчангаш өртке удур хемчеглер аңаа үндезилеттинген болуп турар.

Хөй кезиинде өглер изиг-демирлерге от салгаш, хайгаарал чок арттырганындан өрттени бээр; ширтек кырынче оттуг кес дүжери, изиг-демирге чоок ыяш, көржен болгаш өске-даа кывар материалдарны салыры, хеп курғадыры, ыш хоолайының иззеинден дүндүк болгаш кидис шывыларының кывары, хоолайлан үнген оттуг чаштанчыларың өг кырынче, оон чоогунда өдек, мал кажааларынче дүшкенинден болгулаар. Мындыг чылдагаандан Эрзин районнуң Божалыг, Хорлуг-Даш деп черлерге өрт болганындан Чечек Сади, Хүлер-оол Оңгудаа олар чурттап орган өглериниден когараан.

Бичин уругларны эзи арттырары, оларның оттуг-ыяш-биле ойнаары база бир кол нептерээн чылдагаан болур. Маңаа хамаарыштыр улуг кижилериң харыысалгалыг, оваарымчалыг болуру албан. Чүге дээрге олар эң-не айыылдыг болгаш күзенчиг эвес түңнелдерге чедирип турар болгай.

Керосин лампаларын, лааларны серемчилел чок ажыглаанындан база халапка таваржып болурун утпас болза эки. Ол ышкаш арагалдашкын түңнелинде, оттуг таакпыны ширтек, орун кырынче октаанындан, оскунганындан өрт болганчок болур. Ам чер-черлерде өгдерде электрочырыткыларны, янзы-бүрү херекселдерни калбаа-биле ажыглаг турары өрт болур таваржыгларны улам көөдеткен. Электрочырыткыларга хамаарыштыр хажыдыышкынлардан аңгыда, амыдырал хандырылга бүдүрүлгелеринде тургустунган тускай цехтер, кооперативтер бүдүрүп кылып турар. Олар бо ажылды кылырда, Тываның өртке удур эки тура ниитилели-биле (Кызыл, Правобережная, 7а, тел. 2-20-34) тускай керээ бэзугаар өг кылыр ыяш материалдарын кыварынга удур тускай состав-биле сиирген турарын чурумчудары чугула. Ол ышкаш өглериниң кидис болгаш брезент шывыгларын база сиирген болуру чогумчалыг. Ыш хоолайының узуну өг дүндүүнден 1 метр белги болур, изиг-демирнин аксыны 50х70 сантиметр хемчээлдиг демир шывыг эргежок чугула. Кыдыгларын угулзалай каастаан кидис ширтектер өгну кончугла аян кинрер, а синтетиктиг материалдардан чадыгларны ширтек орнунга ажыглаарын арналыг-ла болза, эвээжедири эки, Орт үезинде олар кижилериниң кадыкшылынга, амы-тынынга хоралыг ыш бүдүмелдерни хойу-биле үндүрер. Лаа болгаш керосин лампаларының адаанга өрттенмес чадыг турар болгаш оларны өг ханаларындан 1 метрден эвээш эвес хемчээлдиг тургузар.

Өгнүн электрочырыткызын чүгле дуржулгалыг электромонтёр бүгү негелдерни сагывышаан кылыр ужурлуг. Изиг-демир чоогунга хеп курғадыры, ыяш, көржен салыры база өгге белем кывар үүлдерни (керосин, бензин) тургузары хоруглуг. Мындыг хевирлиг негелдерни өглерге хамаарыштыр Тыва Республиканың иштинге доктаатса чүл?

Кандыг-бир чылдагаанбиле өрт болур болза, өгде бичин уругларның база улуг-даа кижилериң тынын халаптан камгалаары кол хөделиишкин болур.

Максим ЭРЕНЧИН.
Эрзин суурда өртке удур отрядтың инженери.

Өг болгаш өрт

БАГЫН СӨГЛЭЭРГЕ, БАЧЫДЫ АРЛЫР

Бистиң Шуурмак суурувустуң үлетпүр магазининге кире бээриңерге, делгиирлерде шоолуг бараан-даа чок: шаг-үениң байдалынга дүүшкени ындыг. Садыгжыным арын-шырайын көргеш база-ла ону бодай бээр силер. Чоннуң чугаалаары үлегер-домаанда ышкаш: «Эди кандыг болдур — эзин база ындыг болур». Садыгжывыстың аажы-чаңын хорумалдарга, билбес улуска силерге кысказы-биле таныштырарын орааладжыйн. Ону Ира Бырнай дээр, садыг шүтүмунга элээн хөй чылдарда ажылдаан, ажылдаваан черлери бо Тес-Хем районда коддуу чок хевирлиг. Өске черлерге садыгжывыстың аажы-чаңын бистер, шуурмакчылар кайын билир бис, ол-даа ындыг-ла ыйнаан.

Амгы бо Шуурмакка ажылдап эгелей берген үезинде садыгжывыстың «чези-холазы» көстүп, чүгле менден эрткен кижи чок дээр хевирлиг, чүгле аксын мурнадыр, хөрээн чаяр, мындыг. Азы амгы үениң негелдезинге дүүштүр эде тургустунуп турары ындыг чадавас, ам кижи кижиден чүнү-даа манап болур үе-ле болгай.

1990 чылда хуучуларның хуралынга Ира Бырнайны садыг шугумунга ажылдавас кылдыр үндүр балылап аарыыска, ол айтырыгны Тес-Хем райпо баштаар чери херекке албаан, 1992 чылда ол садыглавышаан хевээр. Мону чүүүн-биле тайылбырлаарыл?

Чогум чүге мону бижий бердиңер деп менден айтыра бээриңер чадавас. Хамык хереткиң ужуру мындыг: Ираның амгы үеге дүүштүр канчаар ажылдап, чонну кайы хире чедерчетпес бараан-биле хандырып турарын бижикселдим. 1990 чылда чон садыгжының каржы-хажагай, алык-сан-чиксээн, садып алыкчыларын эки-бак сөглээринден эгелээш, магазинге келген эки бараанларны чүгле бодунга база ол ышкаш чоок дөргүл-төрелдеринге, деткимче бээр таныштарынга садып-сайгарары дээш, ону хуучуларның хуралынга үндүр бадылаан. Ам бо чылын садыгжывыстың аажы-чаңы улам дендеп, «меңээ күш чедер кижи чок» дээн хевирлиг апарган.

Эрткен чайгы үеде магазин орта ажылдаваан, чоннуң чугаазында ышкаш, Ира Бырнайның хууда магазини апарган, туралаанда, ажылдаар, туралаваанда, хаап каапкаш, чоруптар. Чамдык үелерде бараан эскээрге дедир-даа аппаар, чамдыкта садыгжының бажыңынга дүжүргек деп-даа турар. Чон караа көскү-ле болгай.

Суурнуң чамдык чурттакчылары садыгжыже удур аас-сөс эдериниң коргар, чүге дизе оон-биле кым сөс кагжыр болдур, ол кижини Ира көрбестей бээр, ол хамаанчок бичии-даа бараан бербестей бээр, садыгжының улуг эргелиин көргүзер бир кол аргазы ол. Чүгүла хереткиг барааннарга оочур бижидип аарыңга, ону база аай-дедир, өрү-куду чылзырын боду таарыштырар. Бир эвес садыгжыбиле найыралың багай болза, оочурнуң сөөлүнде баар сен, а бир дугаарынче оон чоок дөргүл-төрели, деткимче алыр кижизи баар. Ынчангаш Шуурмактың чамдык херээжен чону ону билир болгаш, Ира садыгжыбиле найырал тударын улуг кызыдар, а чамдыктары, эзээн дидимнери, ол магазинче ис баспастаан, оочур бижидилгезиниң эң сөөлүнде барып дүшкеннер, бараан алыр эрге чок арткан.

Магазинге келген «стенка», соодукчу, кухня гарнитуру — бо-ла бүгү ховар барааннар Ира Бырнайның бажыңынче кирип турары элдептиг. Бо бүгүнүн дугайында райпо баштаар черинге, көдээ Советке хомудаарга, ону сайгарын, хынаар кижи-даа чок, азы көдээ Совет Ирага күш четпестээн.

Келер идик-хеп аймаа кээрге, ону хынап көөр кижи-даа чок, садыгжы ону база бодунуң туразы-биле сайгаргаш, экизин бодунга, ажы-төлүнге, төрелдеринге бергеш, артканын саткан аттыг болур.

Ноябрь 26-27 үезинде хуучулар хуралы болур деп чарлал кестүп келген, а үе келирге, хурал болбаан, чүге дизе садыгжы Ира Бырнай хуралга келбейн барган. Оон сөөлүнде декабрь 5-6 үезинде база-ла хурал чарлап каан база болбаан, база садыгжывыс чок, дезе берген.

Декабрь 11-12-де магазинге бараан келген, аңаа бир соодукчу келген, ону алыр оочурлуг ээзи албас боорга, оон дараазында оочурда уруун, оглун өглээр ие кижи алыр дээрге, ол ие кижинин ады эң сөөлүнде баргаң, а бирги оочурда садыгжывыстың кады төрээн дуңмазы - Сыдам-оол Бырнай апарган. Соодукчу албаан ие кижи садыгжыдан оочурунуң дугайында айтыларга, «оон мурнунда-ла чүнү бодап чораан сен, шорун-дур» дээш ол аарыг-аржык ие кижини са ноончуп каапкан. «Мээн ажы-төлүм шупту өглеиип алган, хамык чүүхөөм шупту бажын долдур, четчир» деп, мактанып турганын ол ие хомудап чугаалап орду.

Ынчангаш шуурмакчыларның байгы-ла сагыжы — садыгжывыстан канчаш-чооп адырлыг алыры. Солун аргыдан бо үүлдү номчааш, райпо баштаар чери база ол ышкаш Респотребсоюз дузалаптар аргазы кандыг ирги деп манап орарлар.

Дмитрий БААЗАН.
Шуурмак суур.

ЧАА НИИТИЛЕЛ: оон херээ болгаш сорулгалары

ИБН дээрге Инвалидтерниң Бүгү-россия ниитилели дээш, хураангайлаан сөстер-дир. Бистиң республиканың чону, ылангыя инвалидтери бо ниитилел дугайын каксы дыңнаан азы ажык-дузазын көрүп эгелээнден бээр үш чыл ажыг турар. Ынчалза-даа чониуң хөй кезии ол ниитилелдиң херээнин болгаш эчис сорулгаларының дугайын ам-даа орта билбейн турар деп чугаалаар болза, частырыг болбас.

Ынчангаш ол ниитилелдиң дугайын «Шын» солунуң номчукчуларынга кыска-даа болза, чугаалаары чүгүла деп санап турар бис.

Инвалидтерниң Бүгү-россия ниитилелин оон 1988 чылда Москвага болган тургузукчу конференциязынга тургускан. Ол конференцияның резолюциязында ук ниитилелге инвалидтерни кежигүн кылдыр хаара тудуп, хүлээп алыры болгаш келизинде баргаш, оларның амыдыралчы дорт эргe-ажыктарын камгалаары, кижилерин шыдаар аргашиизэн барымдаалап ажылбиле хандырары, бүгү талалыг ачы-дузаны чедирери болурун кол сорулга кылдыр салган. Ол-ла конференцияга ниитилелдиң Уставының төлевилелин базып хүлээп алган. «16 хар четкен болгаш ИБН-ниң Уставын хүлээп көрүп турар ССРЭ хамаатылары Инвалидтерниң Бүгү-россия ниитилелинин кежигүнү боор болур деп оон сесин үүлүнде чугаалап турар. Инвалид эвес-даа болза, Уставты хүлээп көрүп турар болгаш ниитилелдиң ажылынга идепкейлиг киржир апаар ССРЭ хамаатылары база (чөвүлээр эргелиг болгаш ниитилелдиң сонгулдалы албан-дужаалынга кирер аргези чоокка) ИБН-ниң кежигүннери боор болур».

Бо ниитилелдиң эзлчеглиг съездизин беш чыл болганда чыылдырарын Уставта айтып, доктаатканда-даа болза, амгы үеде чурттаа байдалдың улам нарыыдаанын, оон-биле холбаш-тыр инвалидтерниң социал байдалының баксыраанын басымдаалаваш, оон бирги съездизин 1991 чылдың ноябрьда Москва хоорайга тыылдырган. Аңаа мурнунда ИБН-ниң ажыг кижи хаара тутунган. Аңаа улуг-улуг 12 бүдүрүлге черлерин дамчыткан, оон аңгыда бодунуң күжү-биле 550 бүдүрүлгелерин болгаш 250 кооперативтерни немей тургускан. Оларның өрткен чылдың чүгле баштайгы чартыында кылып үндүрген продукциязының ниити хемчээли 117 миллион ажыг рубль болган, ынчаарга арыг орулганың түүү — 28,7 миллион рубль четкен. Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелинин бүдүрүлгелеринде 23,8 мун, оларның аразында инвалидтер — 10,6 мун кижи ажылдап турар.

ИБН-ниң аңгы-аңгы черлерде тускай солуннары эслгаш хуудустары парлаттының үнүп турар. Ынчаарга 1990 чылда ниитилелдиң бодунуң «Надежда» («Идегел») дээр солуну үнүп эгелээн. Оон аңгыла «Эгида» дээр чогаадыкчы-бүдүрүлге каттыжыышкынын тургусканының соонда, ол «Инвалидтер болгаш рынок» деп эң баштайгы фильмни тыырттырып үндүрген. ИБН-ниң киргеи саналын өзугаар инвалидтерге тускай дээди өөредилге черин Москвада организастап тургускан. ИБН-ниң шугумуу-биле кылып чоруткан оске-даа ажылдарны оон-даа ыяшай дыннадын болур.

Тыва Республикада инвалидтер ниитилелин тургускандан бээр ам барык үш чыл чедер дей берген. Бо үениң иштинде Кызылда болгаш районнарда ниитилелдиң хоорай, районнар баштаар черлерин болгаш эге организацияларын черчерде тургускан. Россия Федерациязының бюджединдеи акша-хөрөнгини дорт тускай үндүрүп берип турарының ачызында бистин республикага ниитилелдиң ажылын идепкейлии-биле калбартын чорудар аргалыг боор турарын онзалап демдеглээр херек.

Ниитилелдиң Уставында бир-ле дугаарында, кежигүнүнүң киирип алырының чугаазын үстүнде чугаалаан болгай бис. Ынчангаш амгы үеде бистиң республикада ниитилелдиң 3800 кежигүнүнүң бар бооп турар. Ол дээрге республикада бүрүткеттинген-не инвалидтерниң 40 хуузу-дур. Инвалидтерни ниитилел кежигүнүнге киирер талазы-биле ажыл Улуг-Хем, Мөңгүн-Тайга, Эрзин районнарда болгаш Кызыл хоорайда эки чоруп турарын демдеглээр херек. Ынчаарга Бии-Хем, Каа-Хем болгаш Тоожу районнарда совет болгаш ажылагый органнары олче кошкак кичээнгей салып турар.

Амгы үеде инвалидтерниң республика ниитилелинин организастыг тургустунуушкуну дооступ турар. ИБН-ниң районнарда болгаш Кызыл хоорайда баштаар черлерин, а ол ышкаш чер-черде эге организацияларын тургускан чорук ниитилел кежигүннериниң негелде-хереглелдерин болгаш амыдырал-чуртталгазын додузу-биле хандырып, оларга бүгү талазы-биле дузалаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Рынокче шилчиишкиниң берге үезинде база өртектеглээр херек.

Ниитилелдиң республика болгаш районнарда баштаар черлериниң, оларның ажылдакчыларының чон ортузунга, албан организацияларга тайылбыр ажылын калбартканыың түңнелинде төп албан черлери, улептүр бүдүрүлгедер, колхоз-совхозтар болгаш чамдык хуу-даа кижилер ниитилелге болгаш тус-тус инвалидтерге-даа боттуг дузаламчыны көргүзүп турар апарган. Чижээ, Тыва Республиканың Социал хандырылга министерствозу (С. Д. Киров) буянныг ачы-дуза акциязында кирген акша-хөрөнгиден 115 мун рубльди бистин ниитилелге тускайлап бергенин онзалап демдеглээр апаар. Ол-ла министерство инвалидтерге техника-биле дузламчыны база көргүскен. Районнарда баштаар черлериниң агар саннарынче бүдүрүлгелерден, совхозтардан хөй түннер база кирип турар. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели республикада инвалидтерниң социал хандырылгазын экижидериниң талазы-биле совет болгаш ажыл-агый органнарының кичээнгейин ниитилелге деткимче кылып, инвалидтерниң таваржып турары берге айтырыгларын, оларның хандырылгазын шиитпирлээринче угландырар ужурлуг. Инвалидтерде кандыг кижи чок дээр: чер четпес, боттарын ашкарыпчемгерип шыдавас азы дөргүл-төрелдери-даа чок, кара чааскаан артканнар бар болгай

Чогаалчыга сөс

Екатерина ТАНОВА.

ТӨӨГҮЗҮ ЧОК ЧОН — ТӨРЕЛИ ЧОК ТӨЛ

Дүндерилген бо-ла шагның Дүвү барып канчаар болду...

Бичии хойтпак арагазы белен турган чүве бе, азы боттары шурадып алчыктар бе, сыгыртаа ишти араганы ийи аныяк эр карак дег хензиг дашкага бичиилеп күдуп ишпишаан, аяар ырлажып орган. Ол үениң аныяк кижилери арага-даа ишпес, ынаар сундулавас-даа. Ачазының ооң мурнунда арага ижип чораанын өгнүң элээди уруу көрбээн болгаш арай элдепсинип, өг даштындан дыынап тура, оларның ырызын безин доктаадып ап четтигипкен.

Өгде улустуң чугаазы дыңналыр-дыңналбас хүлүрткайнчып, оларның аразында авазы кезек-кезек болгаш-ла «Өршээзинам» деп каап олурар. Та чүнүң дугайын чугаалажып олурар чүве ирги деп өгнүң элээди уруу бодап турган.

— Өшкүлериң саап көрем, уруум—деп, авазы өгден алгырган. Уруу бичии сыгыртаа хуунчугажын алгаш, кажааже углапкан. Өшкү саап олурарга, өгде адазының эжи-биле ырлажып орган ырызы баштан үнмээн. Ол шагның аңдарлып-дүндерлип турарын бичии кижи кайын билир ийик аан, анаа-ла чаа ыры боорга, өшкү саап ораш, бүдүү өттүнүп ырлап орган.

Дүндерилген бо-ла шагның Дүвү барып канчаар болду. Дүзе сарыг таакпызы Тигим четпес артып калды.

Өгнүң элээди уруу дээрге бистиң улуг угбавыс-тыр ийин. Ооң хары ам чеден ашкан кижи. Ол бир-ле солунга Буян-Бадыргы дугайында үүл номчааш, адазының ол ырызын сактып келгени ол чүве-дир. Адазының бо-ла «Буян-Бадыргыга чордум» азы «Буян-Бадыргыга четкеш келийн» деп орарын ол дыңнаар турган. Чогум ол Буян-Бадыргы деп кымыл, адазы ол кижи-биле кандыг холбаалыг турганын ол кайын билир ийик. Ол ышкаш олут орбас адазының бо-ла өгге чыглып келген улус-биле «Чудурук нам», «Идер нам», «Угудар нам» дижип шуугажып турганын база ол дыңнаан. Бир-ле катап адазы Чадаана чораан та кандыг медээ дыңнап келгени ол чүве ийик, хомудааны илдеп, кожазы эжин кый деп алгаш, бүдүү чугаалажып органнары ол чүве-дир. Элээди-даа болза, бичии уруг улуг улустуң ол чугаазынче сагыш салбаан. Үүгле ынчан адазының эжи-биле ырлажып орган ырызы сагыжында артып калган.

Буян-Бадыргы-биле бистиң ачавыс кандыг харылзалыг турганын бистиң төрелериисте ам орта билир кижи чок. Үүгле ол Буян-Бадыргыны элээн-не хүндүлеп чорааны илдеп. Чүге дээрге Буян-Бадыргыны сөөлүнде барып таварышкаш, салым-хуузу дээш бүдүү хомудап шаг-ла болган бээр. Ооң соонда ол улуг хужаалдыг чораан кижи дугайын үүгле сымыранчып чугаалажыр апарган дээр.

Дүндерилген бо-ла шагның Дүвү барып канчаар болду...

Ачамның ынчан шак ынчалдыр ырлап органын угбамдан дыңнаваш, бөгүн сактып келгенимде база ужурла бар чүве. Мээн бөгүн бодалым эрээн-шокар ийин.

Чогум, шынап-ла, канчап бардывыс аан бо. Бертен радиодан дыңнап орарымга, Совет Эвилелинин Гимнизинин аялгазы-биле шоодуглуг кожамыктар-даа ырлажы бээр. Гимнилеп дүшкен-не дээш, ыдыктыг чораан ырны ынчап болур чүве бе? Чоокта чаа-ла хүндүлеп, сагып чораан үүлдеривис бөгүн ковуу-шоотка кирип, херектөө болган, а багай деп билип, ону чайладырын кызып чораан үүлдеривис ам эки апарган. Элдеп-ле шагдыр бо. Кижиниң сагыш-сеткили, кижизиттинген үзел-бодалы, мөзү-шынары кнопка баскаш, солуй каптар автомат эвес-ле болгай. Ийе, харын, кандыг-даа үүлдү сеткил-сагыжынга хандыр сиирбейн, өзү барымдаалап чораан болза, бергедевес-ле ыйнаан. Ындыг кижилерге харын ынай-бээр көвүк ышкаш чалгын турда, чиик-ле турган боор.

Мээн харым база дөгүй берген. Бо назыда шаам-биле кандыг-даа үелерни чүртпап эртип-ле чор мен. Пионержи чаш шаамда «Коммунистиг партиянын херээ дээш кезээде белен бол!» деп кыйгырыгга «Кезээде белен!» деп өткүт үнбиле харылап-даа чордум. Ынчан чырыткылыг келир үеге бүзүреп, чараш ырларны сеткил хаңыышкын-биле ырлажып-даа чордувус ийин.

Комсомолчуларны салгаар дээш шырбайып чорза-чорза, комсомолга база кирип алчык мен. Киреринин шылгалдазы шыңгыы-ла турган чүве. Партияның курлавыр солдады болганым ол. Оон өссе-өссе, коммунистиг партияның хүрээлеңинге кирдим. Үениң өзүзүн барымдаалап, улус өттүнүп-даа эвес, мээ-медерелим шоору өзе берген, политиканы шоору сайгарыптар апаргаш, шын-на күзелим-биле партияга кирген мен ийин. Пионержи чаш шаамда өөрүм-биле кады чиртиледир ырлажып чораан чараш ырларымны, чалыы назынның оду чалбыраашталган комсомолчуларымны, «Бүгү-ле чүвени—чонга, бүгү-ле чүвени—ооң чаагай чоруунга» деп лозуюну салып, алгаш, чонну бурунгаар кыйгырып чораан партиямны бактап шыдавас кижи-дир мен. А партияның ол лозуну канчалдыр күүсеттинип, ону күүседириниң оруунга кандыг бергелер, кандыг шаптараазыннар турганын бөгүн эки билир-дир бис. Чаңгыс кижиге чүдүүр чорук-даа, репрессия-даа, мафия, коррупция-даа болуп-ла турган чүве-дир. Харын шак ол бүгү байдал бисти бөгүнгү ужу-бажы билдинмес үеге чедирип келгени ол ыйнаан.

Шаандан тура эки таныырым бо хүннериң бир идепкейлиг демократы менден чөңгээлиг айтырыгларны салып шаг-ла болду ийин. Таптаашкын үеэи деп адап турар үевисте арагалап, чурум үреп, хемчег алдыртып чораан күжүр-ле болгай. А бөгүн ол мени үүгле фашист сен диведи. А фашист болгаш, мен чүну канчапкан мен, ынчаш? Ийе, харын, партияның туруп келген чылдарында ооң яжы-бүрү чергелиг баштынчыларының буруузу улуг. Ынчаарга бүгү партияны эвес, бүгү бөдүүн коммунистерни эвес, үүгле партияны баштап, удуртуп чораан улусту буруудадып турар чүве болза, шын-на-дыр ийин. Бөгүн партократтар деп адап турарывыс ол удуртукчуларның даржыктарын хире-шаам-биле база көрүп-даа келген мен. Иштимде даржылып, кончуттунуп, оларны бүдүү карган-даа чораан-на мен, харын.

Мындыг таварылганы утбас мен ийин. Ынчан республиканың Телевидение болгаш радио комитединиң даргазынын оралакчызынга эжылдап турган мен. Бир-ле хүн Л. И. Брежнев Владивостокче албанныг аян-чоруунче үүнпкен турган. Ол-ла хүн орай кежээ обкомдан долгап келдилер. «Даарта эртенги дамчыдылгада Л. И. Брежневтиң владивостокчулар мурнунга чугаазынга хамаарыштыр улустан отклик (деткээн санал-онал илереди-шкини) организастаар» дидир. «Эш Брежневтиң чугаазын Төп радио-даа дамчытпаан, телевидение-даа көргүспээн-не болгай, ону кым-даа амдыызында дыңнаваанда, канчап отклик организастаар бис?» деп, удурланып диттигипкен мен. Ооң кадында үе база орай турган. Ол-ла дораан улуг политиктиг буруудадыышкын менче диргелип келди. Политбилиим дөгейи-даа, мугулайым-даа артпаан. (Шынын-да мен ийи-үш дээди эртемнив, Москвага Төп Комитет чанында партияның дээди школазын базы доозуп алган, политбилиим шыырак турган ийин). Ужурдан эртер эвес, булганып эгеледим. Дүне када кайның автор тывар боор, тааргыштырыпкан мен. Ынчан партия баштынчызының ол-бо черлерге барып, чугаалап чоруур чугаазы барык-ла шаблон-майык болгак, «эш Л. И. Брежневтиң айыткан сорулгалары...» дээш-ле баар чүве-ле болгай. Ол сөстер харын-даа боостааже ашпас харыг чем-биле дөмей турган чүве болбас ийикпе. Ол-ла уг-шигбиле таныырым мурнакчы тудугжунун адын тудуп, ооң чугаазын болум бижип алгаш, кожамга магнитофонга чугаалаадып алган мен. Радионун эртенги дамчылыгазы эгелээлекте барып монтажтааш, салыптым.

— Ол ышкажыл, улус чүве дыңнавас, билбес деп бодалынар бадыткаттынмаан. Ол бөлүүн ажылчын кончуг эки чугаалады. Силерден-даа дээре болгандыр—деп, улуг даргам үнелей-дир. Ынчан улуг даргалар мегелепкеним дээш арным безин кыспаанынга бодум кайгаан мен ийин. Карак чаап, мегелээриннче албадаптар, ие ыңдыг тур, ганы ыдаш-ла ол. Оола-даарда, мен безин ынчаар мегелеп турумда, та чеже кижи мегелеп, карак чаап чораан чүве. Ол үени бөгүн буруудадып турары чеп-түр ийин.

«Чон ортузунга буруу суртаал салып турар дамчыдылга эрттирипкен» деп буруудаткаш, база-ла обкомнуң суртаал килдизиниң эргелекчизинге дыка-ла байысаткан мен. Кончуг-ла шыңгыы дарга ийин. Бир ай иштинде таптыг-ла пятница хүнүнде кежээкиниң дөрт шакта мени ыяап-ла кабинединче келдиртир дарга чүве. Эжиктен кирип олурумда-ла, «Чаа, ам чазыынар билиндиңер бе?» деп айтыырдан эгелээр кижи. Ам бодап орарымга, ол КАК методун ажыглап турган хире. Ол шугум талазы-биле өөренип-даа чораан кижи дээр чүве. «Чок, даргам» деп харыылай тыртып каар турган мен. Мээн ол буруудаашкыным мындыг чүве ийин. Тываның сураглыг чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдан бир радиокурналист «Кажан шүлүк бижип эгелээн силер?» деп айтыырыг салган. Аңаа Степан Агбанович мынча дээ харыы берген: «Шаанда тывы аныяктарның кежээлерде чыглып алгаш ойнаар «ойтулааш» деп оюну турган чүве. Ол ойтулаашка ойнап шаап чораан, кожамыктар чогаадып эгелээн мен...» Чогаалчының эдипкени «ойтулааш» деп сес ужун бир ай хире обкомче кылаштап келген мен ийин. «Ойтулааш» дээрге самыын-садар чорук-тур. Ону чонга суртаалдап турар-дыр силер. Ол дээш буруудар безин билинмес, туранар улуг. Силерниң херээнерни секретариатка көөр чүве, тайылбыр бижиңер» деп, даргам чугаалай-дыр. Тайылбырымга база-ла буруум билинмээн мен. Ойтулааш дээрге самыын-садар эвес оон-дур деп тайылбырлап каан мен. (Ол тайылбырымның бир хоолгазын хуу архивинде шыгжап алган мен. Дараазында салгал көөр ыйнаан). Секретариатче мени кыйгыртпаан-даа. Ол дугайын та чугаалашкан, та чугаалашпаан чүве, оозун билбес мен.

Ийе, хуу амыдыралымда хомуданчыг, берге үелер тургулаан-на чүве ийин.

Чамдык даргалар база эдеп-ле боор чүве чораан. Базаар хоп-чивинге бүзүреп алгаш, кижиниң мөзү-шынарына хамаарыштыр түннел суг кылгылаар чүве чоржук. «Тыва литератураның очерктери» деп ном үнген чүве. Ол номну үндүрүп турар үеде 5-6 хире номнарын автору турдум. «Тыва литератураның очерктеринде» үүгле ийи-чаңгыс шүлүктерин солуларга парладып алган авторлардан эгелээш, сураглыг чогаалчыларга чедир тыва чечен чогаал-биле холбаалыг улустар дугайын доозазын адап бижип каан. А мээн адымдаа, үндүрген номнарым-даа дугайында чаңгыс-даа сес киирбээн болду. Очулдуртунган чогаалдарыны безин кым очулдурганын айтып каан, а мээн очулдурган номнарымны аңаа-ла ыңдыг номнар тыва дылче очулдуртунган деп каан.

Кижи аныякта арай бот чоргааралга алзыптар боор чүве болгай. Чонга ынчанна чогаалчы деп ат-сураам үне берген болгаш, адым номда кирбээн боорга, элдепсинип, мени чүге тыва литературадан балап каапкан чүве ирги деп бодааш, обкомнуң бир даргазында чеде берген мен. (Ынчан ном үндүрер, үндүрбезин база обкомга көөр турган чүве). «Харын, силерниң адыңарны чүге киирбээн чоор, орта билбес-ле кижи-дир мен. Тодарадып көргеш, силерге харыылап бээр бис» деп-дарга хаарыы берген. Каш хонганда, «Тыва литератураның очерктерин» үндүреринге кол харыысалгалыг турган дарга мээн ажылдап турар черимниң улуг даргазынче долгаан. «Силерниң оралакчыңар обкомга хомудан чораан-дыр. Оон ыңдыг эргези чок. Аңаа дамчыдыңар. Оон адын тыва литература төөгүзүнге бижишки дег чогаал биживвээн кижи-дир. Оон ынай моральдыг мөзү-шынары кошкак кижи-дир» — деп, дарга дыңнаткан болду. Элдеп-ле чүве. Ол дарганың ыңдыг дыңнадыын ам-даа сактып келгеш, кайгаар мен ийин. Тыва чечен чогаалдың төөгүүнден мени шуут-ла чидир шыйын каар бодааш дарга-ла чорду ол.

Ийе, харын, бөгүн мен моон мурнунда чүртту, ооңну. партияны баштап чораан даргаларны бактап, кочулап, ол боор, таптыын көрем деп дерле шыдавас мен. Олар баа ол үениң байдалынга дүүштүр негелдени кылып, уштап-баштап чордулар-ла ыйнаан. Бөгүн чамдык улус эрткен үеними-даа, ынчангы дарга-бошкаларны-даа бар шаа-биле бактап, ылаңгыя удуртукчуларны үрегдекчилер, хоралакчылар, чонга кара өжегерээн бак чүве кылып чораан кижилер кылдыр, а ол үени дүмбей караңгы тамы кылдыр көргүзерин оралдажып турарынга черле таарышпас кижи-дир мен. «Сээң компартиян бисти 70 ажыг чыл иштинде дүмбей тамыга тудуп келген, кончуун көрбес сен бе» — деп, демги-ле демократым мени сургаарын орадашты. А мен бола чурттап эрткен чылдарымда ол тамыны чоп эскербээн кижи боор мен. Кандыг-даа үе боду өзүчүрумнуг, үениң аайы-биле сайзырал-хөгжүлделиг болгай. Эртип келген оруувусту балап-ла турар болзувусса, аза бербес ирги бис бе, төөгүүс-даа артар бе? Төөгүзү чок чон—төрели чок төл дег апарбас деп бе?

Кижи бүрүзү бодунуң бодалын хостуг илередип турар апарган үе-дир бо. Ол чөптүг чаалап алыышкындыр. Ынчалза-даа аскым-на бар дээш чүну-даа чулчуруп чоруур кижилер чоннуң хөөнүн каап эгелей берди эвеспе. Чамдык демократтар бис деп адаттынган кижилер ол демократия деп чүвениң ужур-утказын безин билбези хомуданчыг-дыр.

Янзы-бүрү ужур-уткалыг партиялар тургустунуп-ла турар. Оларның сорулга-бодалгазында ниитилешкек чүве — чоннуң эрге-ажыын камгалаары болуп турары эки-дир. Чаңгыс баш эки, ийи баш оон-даа артык дижир болгай. Хөй партиялар турзуннар харын. Чонгала эки болза деп бодаарым ол-дур ийин. Чонга эң-не чоогу шүглүп үне-ле бээр ыйнаан.

Бөгүн берге үеде чүрттап тур бис. Улустуң сеткилсагыжын бөгүн черге чүнү ижер-чиирил, чүнү кедерил, ажы-төлдү канчап дорукту-руп алырыл деп айтыыглар иштей берген. Улуг-даа, бичии-даа кижилер идеал деп сагылгадан хоорлу берген. Коммунизм хей, социализм ажык чок. Ам чүү херектил? Сагыш-сеткил байы сандараар мындыг бе? Амгы үениң лозуну «Бажын ажыр байыңар-ла!» деп бо бе? А канчалдыр байыырыл, ынчаш? Бүгү-ле кижи бир дөгге байып шыдаар чүве бе? Бо төре төөгүзүнде ындыг чүве турган бе? Балан кижиниң мөрүзү, ядараан кижиниң шорузу апарган шаг чүве бе бо? А кымнар канчалдыр байып турары көстүп-ле турар чүве-дир.

Компартиялны канчалдыр-даа бактап турар улус бар боор-дур. Оларның чамдыктарын көөрге, харын-даа партияның бүзүрелин чаалап ап, шаннал-макталды четтирип, депшитирип чораан кижилер боорга, кайгаар кижи-дир мен. Акты ак дээр, караны кара дээр чүве ыйнаан. Кайын-на бүгү чүве караңгы тамы иштинге турган деп. Биске чырык идеал-даа турган, бурунгаар хөгжүлдеже чүткүл-даа турган-на болгай. Ол дугайын демги демократымга угаадып чададым. Ынчангаш бо чүүлду бижий бергеним олдур ийин.

Угаан-медерели быжыга берген улуг улус-даа канчаар, эрткенин сактып, келирин бодап орар-ла ыйнаан. Сеткил-хөөнү чадыкпаан, мөзү-шынары хевирлеттинмээн аныяк салгал-ла кончуг-дур. Телевизор, кино экраннарындан күчүлээшкин, үптээшкин, самыырал дугайында фильмнер чадыкпаан сеткил-сагышты хөме ап, чуундулар дег, саарлып-ла турар. Чараш ырлар-даа ховартаан. Бүтпейн барган ынакшыл, азы кандыг-ла-бир хомудаан сеткилди илереткен чаңгыс аай ырлар чиртиилеп-ле турар. Олар канчап-даа чаш сеткилге чаагай хөөнү берип шыдавастар. Берге-ле үе-дир. Аныяк салгалывыстың кижизиг мөзү-шынарын канчап камгалап алырыл? Ада-иелер, башкылар, уран үүл ажыллакылары бо айтырыгга харыылаар дээш турушпас болзувусса, салгалывыс бергеллээр чадавас.

Ол бүгүнү бодаар дээш, борбак баш безин дүңгүрлени берги дег чүвел бо. Бо берге үеде, мен бодаарымга, ол үе буруулуг, бо үе буруулуг, ол кижи мынчанган, дөө кижи ынчанган деп төнчү чок чемележирин соксаткаш, сагыш-сеткилиисти каттыштырып, кайы-бир тодаргай эриксе эштип үнмес болзувусса, талаар ышкаш-тыр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

ЯНВАРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 — 14.10 Профилактиктиг ажылдар. 14.35 «Телемикст». 15.20 Золтан Кочыш ойнаар. 15.30 «Сайлес Марнер». Уран-чечен телефильм (Великобританияның ТВ-зи). 17.00 Ургларга дамчыдылга. Киноконцерт. 1-ги үндүрүлгези. 18.00 Медээлер. 18.20 «Айыыл-халапка... чартык миллиард». 2-ги дамчыдылга. 18.55 Футбол допчулалы. 19.25 «Бок төгер черден кижи». Дөрт сериялыг ураа-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 «Кежээки альбом». 22.10 Автор телевидениези. 00.25 Мультфильмнер. 01.00 Медээлер. 01.25 — 01.50 Бүгү-ле үеге музыка.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 «Серии хат...» (Мугулдурга дайын. Чыл эрткен соонда). 17.35 Тинко. 18.00 «Кыдыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.45 «Салгынчыгаш». Ургларга дамчыдылга. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Барымдаалыг фильм. 21.35 Сес дилеп тур мен. 21.50 Спортчу теледопчулал. 22.00 «Маргыштыг чугаа». 23.55 Реклама. 00.00—00.20 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Россияже көрүүлү. 19.00 Философчу этюд. 19.40 «Балыктың аайы-биле». 19.55—20.00 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 — 00.00 «Үениң судалы» (медээлер, уран-чечен публицистиг дамчыдылгалар). 20.40 Мультфильм. 21.20—23.25 «Эрес кыс». Уран-чечен фильм. (АКШ).

Вторник

ЯНВАРЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Киноконцерт. 1-ги үндүрүлгези. 9.30 Поволжье улустарының ийиги фольклор фестивалы. 10.00 «Үннер эндерик — делегей чаңгыс». 10.10 Футбол допчулалы. 10.40 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 Ритмиг гимнастика. 12.50 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.40 Концерт. 14.10 «Блокнот». 14.15 «Биржалардан медээлер». 14.30 «Силерге бо херек бе?». 14.45 «Садыг одуруу». 15.00 Ажыдыышкын. 15.20 «Ол ынчан болган, болган...» 15.40 «Марусия угбай». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.45 Мультфильм. 17.00 Ургларның музыка клуву. 17.40 Чемпионнар-биле кады. 18.00 Медээлер. 18.20 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.50 «Үе-чадалар». 19.35 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 «Театр+ТВ». 22.30 «Лондондан ынакшыл-биле...» 3-кү дамчыдылга. 23.05 Музыка, спорт, музыка. 00.30 Мультфильмнер. 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.30 «Далай чоогунда бульвар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 «Авто». 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 Барымдаалыг фильм. 10.05 Шейпинг. «Тергиин чыл». 10.50 Ю. Подниекстиң фильмнери. 12.10 — 13.55 «Маргыштыг чугаа».

* * *

16.00 Ургларга дамчыдылга. 17.00 «Делгем».

КЫЗЫЛДАН

17.30 «Камертон». 18.35 «Айтырыглар болгаш харылар». 19.05 «Эквивенер!». Информастыг программа. 19.35 Медээлер. 19.45 Реклама. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Ажык-тывыштыг чорук болгаш чаңчылдар. 20.45 «Чаа Пигмалион». 21.30 Ю. Подниекстиң фильмнери. 22.25 Москва консерваториязының 125 чылынга. 22.55 Музыкалыг программа. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20—00.25 Реклама. Даартагыже агаар байдалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Тараачыннар айтырыы. 17.45 Тинко. 18.00 Делегей рынокунче дүлгүүр. 18.30 Криминалдыг медээлер. 18.45 Капитал. 19.00 Даштыкы студия. 19.40 «Куштар бистиң-биле кады». 19.45 — 20.00 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00—00.00 «Үениң судалы» программа. 20.00 «Орус улустуң тоолдары». 20.35 Уран-чечен фильм. 22.15—23.45 «Кээргел чок кижилер». Уран-чечен фильм.

Среда

ЯНВАРЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.40 Ургларның музыка клуву. 9.10 Чемпионнар-биле кады. 9.30 Телефильм. 9.50 «Театр + ТВ». 10.50 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 Телефильм. 12.40 «Рампаның ске талазында. Хүлүмзүргүүле...» 13.25 Концерт. 13.55 «Блокнот». 14.00 «Челиишкинни канчап чедип алырыл». 3-кү дамчыдылга. 14.15 «Телемикст». 15.00 Телефильм. 15.30 Чүгле спорт дугайында эвес. 15.50 «Марусия угбай». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.55 Бичии концерт. 17.10 Киноконцерт. 2-ги үндүрүлгези. 18.00 Медээлер. 18.20 Фильм-концерт. 18.45 «Рыноктуң негелдезин өзугаар». 19.25 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 Кинопанорама. 22.45 Е. Шифрин. 00.15 Мультфильм. 00.25 Анна Баркова ырлаар. 01.00 Медээлер. 01.25—02.30 «Далай чоогунда бульвар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8,00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Ургларга дамчыдылга. 10.35 Барымдаалыг фильм. 11.45 — 14.00 Е. Щварц. «Улу». Шин.

* * *

16.00 Артист дугайында сактыышкын. 17.05 Мультфильм. 17.15 03 программа. 17.45 Тинко.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Саян эдээнде кежээ». Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреаттары-биле ужуражылга. 18.50 Барымдаалыг фильм. 19.00 «Саяннар» биржа. Ооң удуртукчулары-биле ужуражылга. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 «Джаз-клуб». Фестиваль. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Даартагыже агаар байдалы. Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Ыраккы Чөөн үүк». 18.45 Парламент медээчизи. 19.00 Фигурлуг чуңгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 19.00—20.00 Реклама.

Четверг

ЯНВАРЬ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.45 Киноконцерт. 2-ги үндүрүлгези. 9.25 Кинопанорама. 10.40 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 Алжирниң фольклор ансамблиниң концерти. 12.45 «Кижи болгаш хоойлу». 13.25 «Дириг амытаннар аймаа». 14.10 «Блокнот». 14.15 «Телемикст». 15.00 «Бөгүн болгаш ынчан». 15.30 Мультфильм. 15.40 «Ийиги орукка немелде поезд келир». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.45 Мультфильм. 18.00 Медээлер. 18.20 «Шалдар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 Ургларга телешин. 18.00 Медээлер. 18.20 Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». 19.15 «Мээң өг-бүлем болгаш ске-даа дириг амытаннар». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.30 Уран-чечен публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.00 «ВиД». Чапсарда. (01.00 — Медээлер. 01.40 Париж—Триполи — Кейптаун авторалли. 02.40—03.50 «Ийиги орукка немелде поезд келир». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 «Өг-бүле клуву». 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Ургларга программа. 10.25 —14.00 «К-2» көргүзүп тур.

* * *

15.50 Ургларга дамчыдылга. 16.50 Фигурлуг чуңгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 17.45 Тинко.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Ургларга мультфильм. 18.10 Кызыл хоорайның үстүкү классчыларының мөзү-шынар кижизидилгезинин дугайында. 19.10 «Эквивенер!». Информастыг программа. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Россияже көрүүлү. 20.50 С. К. В. 21.00 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13-кү сериязы. 21.50 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 22.20 «Маргыштыг чугаа». 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Даартагыже агаар байдалы. Реклама. 00.25 — 01.20 Фигурлуг чуңгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Кыдыг-кызыгаар». 18.45 Ол-ла хевээр. 19.40 «Кичээнидер, тырттырдымна!». 19.55 — 20.00 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 — 00.00 «Үениң судалы» программа. 20.00 Мультфильм. 21.00 Уран-чечен фильм. 22.30 —00.00 «Демей кижизи». Уран-чечен фильм.

Пятница

ЯНВАРЬ 24
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Мультфильмнер. 8.55 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 9.35 Б. А. Покровскийниң 80 чылынга. 10.35 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 «Аян-чорукчулар клуву». 13.20 Кыска метраждыг уран-чечен фильм. 13.45 «Блокнот». 13.50 «Бридж». 14.15 «Биржалардан медээлер». 14.45 «Бизнес-класс». 15.00 «Ачыбуянны күзе». 15.20 «Делегей улустарының чогаадылгазы». 15.50 «Ийиги орукка немелде поезд келир». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 Ургларга телешин. 18.00 Медээлер. 18.20 Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». 19.15 «Мээң өг-бүлем болгаш ске-даа дириг амытаннар». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.30 Уран-чечен публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.00 «ВиД». Чапсарда. (01.00 — Медээлер. 01.40 Париж—Триполи — Кейптаун авторалли. 02.40—03.50 «Ийиги орукка немелде поезд келир». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывыштыг кижилерниң үеэи. 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 Хостуг шакта. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 Чуруккчу Иван Сандырев. 11.00 Ол-ла хевээр. 11.55 «Маргыштыг чугаа». 13.40 — 14.00 Тхэквондо.

* * *

16.00 «Компьютер-биле диалог». 16.30 «Делгем». 17.00 Кожа чурттар. 17.45 Тинко. 18.00 Тайылбыр. 18.15 Фигурлуг чуңгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Ургларга фильм. 19.30 Медээлер. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Реклама. 20.35 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14-кү сериязы. 21.25 Фигурлуг чуңгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 22.10 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 22.35 Р. Карцевтиң моношкизи. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Даартагыже агаар байдалы. Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Оортан аваа». 19.30 Парламент медээчизи. 19.45 — 20.00 «Өг-бүле клуву».

КЫЗЫЛДАН

20.00 — 00.00 «Үениң судалы» программа. 20.00 «Хөөремик кижи». Уран-чечен фильм. 21.50 —23.40 «Ужудукчулар». Уран-чечен фильм.

Суббота

ЯНВАРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ажылгыр-тывыштыг кижинин суббота эртени. 8.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.05 «Кижиниң мөзү-шынары». 9.45 Музыкалыг программа. 10.15 Мультфильм. 10.25 «Музыка киоскизи». 10.55 «Та бүзүре, та бүзүреве». 11.35 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү (Германия). 10.05 Корея. 2-ги дамчыдылга. 13.35 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Медээлер. 14.25 «Гонг». 15.40 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00 «ЭХ». 17.15 «Баштайгы көрүштен ынакшыл». 1-ги хүнү. 17.55 Чаа рубрикалар. 18.55 Мультфильм. 19.05 Телешиннин баштайгы көргүзүү. 20.45 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 Уран-чечен фильм. (Италия). 23.35 Бокс талазы-биле делегей чемпионады. 00.05 «Музыкалыг бөлек...» 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.25 Европа кадар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Календарь барымдаалаар чаңчылдар. 9.00 Баскетбол допчулалы. 9.30 Конкурс программазы. 10.00 Үшкү бурган элчизи. 10.20 Профессор дугайында. 11.00 «Кадар он бир» видеодамчыдылга. 13.00 Владимир Высоцкий. Иркутскиге ужуражылгалар. 14.00 Арыг хөлчүкте бажың. 16.00 М-трест. 16.30 Бодунуң коңга кагар черинден. 16.50 Фигурлуг чуңгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 18.20 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 18.50 «Познер болгаш Донахью». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15-ки сериязы

ИЕ КИЖИ БОДАРАЛЫ

Кеми-ле чок хензигбейим
Хенертен-не өзүп каап-тыр.
Хедерленир, өттүнгүлээр,
Кеттингештин
көрдүнгүлээр.
Угбазышың платьезин
Улуг-даа бол, кеде
каштар.
Улуг идиин сөөртүгүлээр,
Уучак, Надя — кыс-ла
болдун.
Коляскада ойнаар-кызын
Кончуг камныг
шарыгылаар.
Аажы-чаңы, кылаш,
көрүш —
Авазы-ла кара олчаан.
Борбак кызыл чаактарлыг
Бопугурбай, чассыгбайым—
Бойдус чаян ие кижи
Бодарааны бо-ла-дыр ам.

Зоя ДОНГАК.
Иркутск хоорай.

ЭСКЕРИГ

Аныяк оол, чаптанчыг чаш аажы-чаңың
Амга чедир сеткилмин өөртүп чору.
Алтай черден эмчи болуп суурукче
Аттаныштар хүнүңү-даа хөөреп бердиң.
Автобуска тура халааш, олудуңну
Анай-хаак дег чалыы кыска чайлап бергеш,
Аар чүгүм ыыт чокка көдүргештин
Аалчылар бажыңынга чедриштиң.
Аалда арткан оглум-биле дөмейлээштиң
Ааржы, чөкпек хүнезиниң делгеп салдым.
Аяк шайны сеткил ханып аартавышаан,
Аваң сактып, чаныксаанын сөглеп ордуң.
Аныяк оол, алдын-биле орнап болбас
Арыг чаагай сеткилиин черле салба.
Алызында чүрээн-биле кижилерге дуза кадыш,
Аарыын эмнээр эки сеткил сенде бар-дыр.

Чечекмаа САЯЯ.

ХОМУДАЛЫМ

Суук болгаш дестиг ханны
суг,
Чумур, шөйүндээ ангы кудар.
Чугаа база ол-ла ышкаш,
Чурумнуг боор,
уткалыг боор.
Ол-бо дылдың кайызын-даа
Орта билбес апардывыс.
Оола-ла улуг улус
Оваартынып болбас чоор бе?
Артист, башкы, сайыттар-даа,
Алдар бүргээн эртемден-даа,
Дыннадыышкын чепсээнге
Дылдар холуп шаг-ла болур.
Төөгүлүг дылывыска
Төлеп чок боон көрбээлиңер.
Кандыг дылга төлдеривис
Харылзажырын бодаалыңар.
Мону черле кижи бүрү
Бодамчалыг сайгарза чүл?
Дыка мынчаар меннир болза,
Дыл чок артып болур-дур-ла.

Валерий ООРЖАК.
Саглы суур.

КҮС

Күскү бойдус шырай-арны
Күзелдерни оскунган дег,
Карактары арай мүнгак,
Каттырымзап көрүп туру.
Октаргайже аттаныпкан
Омак-хөглүг чайның
соондан
Күсүү салгын байырлажып
Кудай дээрни дүвүретти,
Чүс-чүс чылда чурттаан
аарга
Чүдүлгениң тоолун ыдып
Алдын-сарыг бүрүлерин
Алаак долдур шывадапты.

Александр ТҮЛҮШ.

ШИМЧЕП-ЛЕ ЧОРЗА...

(Шылгарацгай кижилериң чугаалары).

Кадыкшылың эки турташ маңнавас болзуңзэ, аарый бергеш маңнаар апаар сен.

Гораций.

Амыдырал шимчээшкин негээр.

Аристотель.

Сеткил-соруктуң быжыг шивээзин камгалап арттырар дизе, мага-боттуң кан-кадык болурун деткиир хөрек.

Виктор Гюго.

Гимнастика, күш-дамыр мергежилгелери, кылаш—ажыл кылыр шинээн, кадыкшылын болгаш өөрүшкүлүг, аас-кежиктиг амыдыралын камгалап арттырарын соргдаан кижиниң хүн бүрүде сагыыр чуруму.

Гиппократ.

Спорт эки чүвеге бүзүрелдин, эрес-соруккур чоруктуң культуразын хевирлеп тургузар.

А. В. Луначарский.

КӨДЭЭ ААЛГА

Тин чок торгу кырын
долдур
Дизин чок чинчи төктү
берди.
Көжегелиг дүмбей дүнүм
Хөлбеш кынгаш, кызаш
диди.
Орай күстүң чаякчызы
Ооттуг быжыр тарбыдап тур.
Оттук шаккаш кыпсыпкан
хаг
Оду ышкаш чүве-дир аа.
Карацгы дүн халыптапкан
Кашпал хемде сыын-даа
эдер,
Өрегезин тыртып алган
Өглер удаан, шыпшыныын
аа.
Кедээр дөнде оолдуң,
кыстын
Сымырашкан чугаа-соодун
Кезек-кезек хүлүрткайнып
Сырын келгеш хоптаны-
дыр.
Аныяамны сагындырып
Адааргаткаш чоор сен,
салгын,
Ынакшааннар черле
ындыг,
Ылчыңнавайн ырап чой
бар.
Ачам кылган кидис өөмде
Алган эжим, ажы-төлүм
Таваар удуп чыларынып
Тааланчыын, киргеш,
удуйн.

Саая БЮРБЕ.

ТЫВАДА «ХАР КИЖИ» БАР БЕ?

Сөөлгү үеде «хар кижи» дугайында медээлер көвүдеп турар апарган. Ол медээлериң хөй кезиин «хар кижини» 30 чыл иштинде шинчилээрин ораддажып келген криптозоолог Майя Генриховна Быкова берицтурар.

Ол 1987 чылдан бээр Барыын Сибирьге, Заполярьеге «хар кижиге» дөрт катап таварышкаш, оны ырактан хайгаарап көрген. Оон ацгыда дыка хөй кижилериин сактыышкынарын бижип, «хар кижиниң» истерин тырттырып алган.

Ол кижи дүрзүлүг амытанның узуну 2 м 75 см хире. Изиниң узуну 36 см. Маңнап чорда, бир базымы үш метр. Ийи буттап кылаштаар, мага-боду карахүрец (азы куу-хүрец) дүвбиле шыптыштан. Карактары хып-турганзыг. Холдары хөлчок узун, бажы эгин-биле барык тудуш, арны калбак, хөрээ аажок делгем. Хол, буттары беш-беш салаалаарлыг. Мыйыс-даа, дуюг-даа, узун кулак, кудурук-даа чок. Бажының дүгү эгиннерин ажып турар. Барык-ла кижи-биле дөмей, ол хирезинде кижиден деңнии дезер, чаштынар. Оон бир онзагай талазы дыка ыракка дыңналыр кылдыр чидидир сыгырары деп санап турар. Хөлчок угаанныг, чер кырында амыдыралга кедергей таарышкан дириг амытан деп санап турар, чүге дээрге колдуунда-ла анаа кижиниң амыдырап шыдавазы черлерде таваржып турар. Бөгүнде ол амытанны тудуп алган кижилер чок. Памирге чамдык куйларга түр када турганын илереткен дээрден башка, доктаамал турлаа-даа тывылбаан, чыдынын-даа мынчага чедир тыгпаан.

Оон ынай 1962-1966 чылдарда Моолдуң Баян-Өлгий аймакка кижи дүрзүлүг амытанга хөй удаа таваржып турган дугайында улуг, биче улустуң чугааларын моол анчы Джугдерийн Дамдин 1967 чылда 312 арын кылдыр чуруктар-биле кады чыып парлаан. Москвада профессор Б. Ф. Поршневке солунга үндүрери-биле чоруткан. Ынчан бистиң чуртка ол болдунмас турган. Оон бижээни-биле алырга, чаңгыс черге безин ол амытанны оң удаа көргеи херечилер бар бооп турар.

Ынчаарга Баян-Өлгий Тывага чоок чыдар болганда, «хар кижи» Тывага шаандан бээр турган болгаш ам-даа бар деп болурдур. Тыва дылда «чер ээзи», «тайга ээзи», «суг ээзи», «арга-арыг ээзи», «магачын», «шулбус» болгаш еске-даа сөстериң бары ол амытанның таваржып турганының база бир херечии-дир. Оон ынай шагдан тура тыва улус мал ажылдыг болгаш, үргулчу хемнер уңунга, тайга-сынга көжүп черааш, ол кижи дүрзүлүг амытан-биле черле ужуражы берип болур турган.

Ынчангаш бо дугайында дыңнаан, көрген кижилер солунга бижий бээр боор деп идегедим.

Байырлан КЫРГЫС.
Башкы.

Гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим. (Авт.).

ГОРШОК

Шагда ийин ол. Ынчан чаа-ла үш классче шилчээним ол, дыштанылгамны кожа суурда чурттап турган кырган-ачам сугга эрттирип, аңаа чайлааным ол. Кырган-ачам боду чолаачы киши чүве, бир-ле хүн Кызыл кирип чорааш, элээн саттынып, боктаныр алган келди. «Чаа, кадай, сеңээ-даа сметана кударда аянчок-ла бичин сакпың садып келдим, көрем бо»—дизе-ле, шынап-ла, баалыныг ногаан бичежек сава сунду.

— Оо, шында-ла — моон безерек таптыын але, арта халыптыг де-даан, арай-ла тудазы чаңгыс, ындыг-даа бол, аянчок чүве-дир моң—дээш, кырган-авам ынаар сава-саңга аразынче салып алды.

Бир-ле хүн кырган-авам сугнуң Кызылга башкы сургуулунга өөренип турган улуг уруу Өлчей чедип келди, өөредилгезин доозупканы ол чүве ыйнаан. Кадайдаа аъш-чемин столга делгеп, уруунга бар-ла чеминиң дээжизин салгаш, мени айбылады:

«Каям, уруум, даштын чадырда сметананы киирип кел, угбан тараа холуп чизин». Менде чүү боор, дораан энкеп бергеш, угбамның чаныңга олура тыртып алдым. Чалгыяк динзе таваккa сметана каггаш, салып олура: «Хаа, бо горшокту чоп чем кудар чүве кылып алганың ол, авай?» —депкеш, угбам каттырала берди.

— Па, ачаң чаа садып эккелди, аянчок баалыныг чүве-дир харын, уруум—диди.

— Черле кайгадым, харын, мындаа ачам ол горшокту кызып оочурлап тургаш, садып аарга, даштын угбамның өпеязынга ап чыдары ол деп бодадым чоп, бичин өпеяларының ичеларр савазы ышкажыл, авай.

— Поо, хайт, кым билир чүвел ону, черле харын чаңгыс тудалыг чүве чоржук, чоонган ашак боор, билбес—деп, хейде-ле кырган-ачамны буруудадып каглы.

Валентина МЕШПЕР-ООЛ.

Гонорарын «Шынга» арттырдым. (Авт.)

СОНУУРГАКТАРГА

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЧЕЖЕ КИЖИ БАРЫЛ?

Бүгү делегей банкызының директору турган Роберт Макнамараның медеглелин өзугаар алырга, амгы үеде делегейде 5 миллиард 600 миллион кижи бар. Чер бөмбүрээзиниң чурттакчыларының саны чоокку чүс чыл дургузунда үш катап өзер болгаш 14 миллиард кижи чедер деп, Р. Макнамара журналистерге дыңнаткан. Ол өзүлдениң барык 90 хуузу хөгжүп орар чурттарга онаажыр.

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЭҢ УЛУГ ШИВИ

Рождество байырлалынга уткуштур Италияның Губио хоорайынга эң узун болгаш улуг шивини дерээн. Оон узуну 65 метр, каастаан янзы-бүрү өңнүг сайгылгаан лампочкаларын шөйген демир удазыннарның узуну ниитизи-биле 15 километр.

«САНТА-МАРИЯ»

Колумб беш чүс чыл бурунгаар Европадан Америкага чеде берген. Оон суднозу-биле мырыңай дөмей үш судиону делегейде бүдүрген. Бирээзин «Санта-Мария» деп адаан. «Санта-Марияга» олурган бөлүк кижилер чоокта чаа Пуэрто-Риконун Сан-Хуан өртээлинге чеде бээрге, оларның суднозун хөй индейлер эжелеп-кен. Канада чурттуг ол индейлер судно экипажы-биле чугаалажышкынарны элээн каш шак дургузунда кылган сөөлүнде. Испанияның эрге-чагыргаларынга дамчыдып бээр негелдерни экипаж командириниге тудускаш, судиону хостап чорудупкан.

КУЛ КИЖИ ОЧУЛДУРГАН

«Одиссея» деп бүгү делегейге алдаржаан чогаалды бистиң үеге чедир 240 чылда Ливий Андроник деп кул кижи Римден хосталып үнген сөөлүнде, грек дылдан латин дылче очулдурган. Ол чогаалды орус дылче 1849 чылда В. А. Жуковский очулдурган. Гомерниң «Одиссеязын» ол орус шулукчүнүң очулдурганы тергиин эки болган.

Фотоэтюд «Аргада селгүүстээшкин».

В. КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ ЯНВАРЬ 18-ТЕ

Е. Тапова.
«ТУТТУРБАЙН ЧОРЗА-ЧОРЗА...»
(Трагедия)
Эгелээри 16 шакта.

Ч. Айтматов.
«ЧИНГИС-ХААННЫҢ АК БУЛУДУ»
(Драма)
Эгелээри 16 шакта.

ТВ

ЯНВАРЬ 18-те
I ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ажыл-херекчи кижиниң суббота эртени. 8.30 Мультфильм. 8.45 Музыка программазы. 9.15 «Святки». Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.40 Хөглүг оюн программазы. 10.45 «Айлан-кушкаш». Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 11.05 «Икс» программа. 11.35 «ЭХ». Экология медээзи. 11.50 Ном дугайы. 12.45 «Демнежилге» видеоканал. 14.00 Медээлер. 14.20 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.25 «Дириг амытаннар дугайы». 16.10 Көрей. 1-ги дамчыдылга. Политика чоокка. 16.40 Мультфильм. 16.50 «София Ротарунуң чечектери». 19.00 Ника-91. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 «Бир-ле катап мегелээш...» Уран-чечен фильм. 23.05 КВН — Архив. 23.35 «Сеңээ ырлап тур бис». Орус композиторларның чүдүлге ырлары. 00.55 Профессионалдарның бокска делегей чемпионады. 01.00 Медээлер. 01.25 — 01.55 «Танцы, танцы, танцы».

II ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Бистин сад. 9.00 Баскетбол дугайында допчулал. 9.30 Чогаалдыкчы «Республика» каттыжыышкын «Орус видео» программаны бараалгадыр: «Ырак-даа болза, чоок». 10.00 Республиканың эртинези. С. Сетлаков. 10.30 Р. Рыковтуң фильмнери. 12.30 Шажын-чүдүлге амыдыралындан медээлер. 12.55 Бодунуң конгуулуурлары-биле. 13.15 «Кувейтте кыш». Телеочерк. 13.30 «Швеция. Футбол. Европа». 14.30 «Кадар он бир». Видеоканал. 16.05 «Сеңээ реформа». «Канчаар чурттаар бис ам». 16.50 СКВ. 17.00 «Бурда модси» саналдап тур. 17.30 Төлгелээшкин. 18.00 Медээлер. 18.20 Реклама. 18.25 Балет. 19.00 «Познер болгаш Донахью». 20.00 Хүннүн-не байырлал. 20.10 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11-ги сериязы. 21.00 Бөлүк телекөргүзүүлерниң баштайгы үндүрүлгези: «Салгалдар», «Буянныг чорук». 4-кү фильм. 21.20 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязындa. 21.50 Реклама. 21.55 «К-2 көргүзүп тур: «Абзац», «Коронка». 00.00 Медээлер. 00.20—02.40 «К-2 көргүзүп тур: «Кижиниң хостуг эргези», «Такси-блюз» уран-чечен фильм.

КИНО

ЯНВАРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Жертва во имя любви (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Изо всех сил 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Маленькая волшебница 9.00, 12.10, **Киночыынды** 10.30, **Танцов Диско** 13.30, **Под маской Черной кошки** 16.10, 18.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Непобедимая нога (КНР) 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 (узаткан) шактарда.

ЯНВАРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: Жертва во имя любви (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Список жертв 9.30, 11.30, 13.00, 15.30, 17.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Маленькая волшебница 9.00, 12.10, **Киночыынды** 10.30, **Танцов Диско** 13.30, **Под маской Черной кошки** 16.10, 18.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Непобедимая нога (КНР) 12.00, 14.00, 16.00, **Не отступать, не сдаваться** (АКШ) 18.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Фанат (коммерческая фирма Тире) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, **Кинопанорама** 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Список жертв 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Огонь, вода и медные трубы 9.00, 12.30, **Бесстрашный атаман** 10.50, 14.20, **Жертва во имя любви** 16.00, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Не отступать, не сдаваться (АКШ) 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

КЫМГА ЧОР СИЛЕР?

Көдээ суур. Орай кежээ. Дагыр кудумчуда ниитиниң чурттала бажыңы. Оон бир өрээлинде бичежек стол кырында иштиг, куруг арага шилдери, үш литр сава иштинде ижип каан «төнмес-сарыг» дээр кылымал пиво, хөй кескилээн хлеб артынчылары, хайындырып каан картошка артыы. Оон артында орту киир эзирий берген эр, хөрээжен дөрт кижи хөөрешкен. Бажыңныг эзиле боор, силиг кылдыр кеттинип алган, арны-бажын аян киир будуп алган, даштындан көөрге, чарашсымаар-көстүр, ортумак сынныг, арай-ла сөмирип бар чыдар мага-боттуг хөрээжен улуг кара-хүрец карактарын имирептир көрүпкен, орган өөрүнге бодунуң амыдыралын шала-була хөөрээн. Ужу-бажы билдинмес оон чугаазында кижи сонуургаар онза чүве-даа чок. Оон-моон үзе кирген кожан ырыларны-даа ол тоовас.

— Че, че, болзун. Серин. Чүү кончуг чугаан хөй кижи сен. Чажыт душтуун Дөнгүрге эпчок-ла болгай. Оон орнунга ол чүвеи кудуп көр даан. Ат болган сиилен аш-тир бо. Та чеже эрлернин чүрээн аргамчылаан кижи. Оода бирээзин ынаар ылдыртып алзаа...

— Баарында турган чүвени кудупсуза. Кадай-кудайлыг улустуң ажыы чүү боор. Ажыглаарын-на болдар ашактар ышкажыл бо. Ха-ха-ха! Ынчалза-даа база шору чүвелер, кижиге база ажыктыг талалары тургулаар.

— Сериннин кырган ашаа чедип келзе канчаар. Карак ажыттап деп чүве база багай чүве-дир ийин. Чүү дээр ийик-мон, ынакшылга назы турбас дээр ийикпе. Бо ашаа октаза, ийи-үш чаш уруглары-биле Серия канчаарын?

— Улус орда үен-даян чүве чулчурба. Кырган ашакты чоор силер. оон бары-чогу-даа менээ дөмейле. Келерезе хүнү-биле октапкаш, чоруй баар мен, мээн аргем-дир. Бодумну болум билир мен. Кижи хостуг чораай. Кедерезе Коля кадайындан база чарлып алыр, ындыг але. Коой?

— Өөренип көөр апаар. Ол дээрге карак чивеш аразында шиитпирлевес айтыыг ышкажыл. Хамык ужур сээн чымчак аажычанындан хамааржыр — деп, Коля хидиңейнип, шын-на харыылалым але дээзинг өөрүнче карак баскылаан.

Чугаа улам өөскүп, стаканнар чеже-даа катап үскүлешкен. Бажың иштиг карацгылай берген. Дөрт кижи ийи-ийи болуп алган, барык-ла шаг төгенинден удуп калгылаан. Эртен даа бажында бир орунда сынмарлаштыр чыттырып каан бичии урулларның бирээзинин «Аштаарывысты, авай, кайда сен?» — деп, ыындыдан олар баштарын ковайтып келген. «Удунар, дүне чүве-дир. Хайлыг сурастар, силер дээш кырган ашакка бараан болуп чор мен. Ам алгыгар болзунарза, шорунар эвеспе. Эзирикте кандыг ийик мен» деп кончуттунуушкун соонда, бажын иштиг база катап ыржым апаргган. Шала кырында чыткан кижилер сымыранчып, сөөлгү таалалга алзып, ыыт-шимээн чок барган...

Серин ашааның чай чогун ажыглап алгаш, арагалыг кижи-ле көрзе, кырган, чалыызы-даа хамаанчокка чук дег чыпшына бээр багай чаныг. Олары чүү боор, чылыг бажыны са базып, хөөкүйнүп бар-чогун ийи-чип, хоозун сөстери-биле тоттуруп, таалап алгаш, эртенинде хөлеге дег, кулужеңейнип ынай-бээр көрдүне-көрдүне, дезиптерлер. Халымак, чоруу хөй, кылыр ажыл чок сиилен не Серинин ол дүне хөөрежип хонган эштери база карацгы дүн дег арлы берген. Аныяк хөрээжен шаа чок бол, хыйланы-хыйлары бажыныын чуттуг иштин арай деп-ле дөңгүп аайлап алгаш, удуурубиле чыдыпкан. Ол «ажыглап» чоруур ашааныы кээрин манагзый берген. Аная акша херек, ол турда, чүү-даа чүве амыр-ла...

Арган-оол каш хонгаш, бажычыынга чедип келирге, калайы аксынче теве тепкен чүве дег, чүве-даа ыыттавас, кырында дүн дүжүпкен дег, хөлүе берген, авырара чудай берген орган. Бажын-балгаттын соогу-даа хөлчок. Аъш-чем-даа кылбаан хевирлиг.

— Канчап бардың, Серин, аарып тур сен бе, өөмиден чалап көрейн бе, авазы? — деп, ол саңын човап айтырган. Калайының арын-нүүр чок үүлгедиглерин ол кайын билир ийик аан.

— Аарып-аарып деп алган, Ажы-төлүн акша чок, аштап өлүр чеде бердилер. Бажынга-даа олурбас, дүнхүн чок чоруктуг кандаай сек сен. Билдингир, кижи тып алганың ол-дур. Сээнбиле чурттавас мен, чөнүк чүве олчаан чоруй бар—деп, үш уругнуң незиниң ындыг чугаазы Арган-оолга чырык хүндүс бажынче чаныык дүжүпкен ышкаш сагындырган.

●Чечен чугаа●

— Сезон үезинде чайшөлээн чок болур чүве ышкажыл. Барып-барып салбыр механиги кижиге аан. Амыдырал дээш, уруг-дарыг дээш кызыр чоруур чүве-ледир. Ам кээп мээн кырганыныы сураан херээн чүү боор. Аравыс он хар ышкажыл. Сен база ийи уругнуң нези-дир сен. Бөза-ла чаш уруг эвес, кадай кижи-дир сен. Аванс акша-биле шаннал бөзө алдым — дээш, Арган-оол кадайынче кызылкызыл акшаларны сунган.

Элдеп чүве, кадайы чүүдаа чугаалавайн, акшаны хойнунче супкаш, мактал бижикти ырадыр октапкаш, ашаанче чидидир көрген. Кадайының ындыг чиктиг чанын пат билир болгаш, томаанныг мөзу-шынарлыындан чүве ийикпе, ол элээн-не чүвелерин иштинде болар орган: кадайы-биле куда дүжүрүп огленгенин, эшөөрүнүн аная чагыг сөстерин, бадыланчып турганын, кадайының «Кажан-даа сенден чарылбас мен, экинидаа, багайны-даа деңге үлежир бис» дээн чылыгчымчак сөстерин-даа сактып келген. Оол соонда чамдык эш-өөрүнүн сенден аныяк кижини чоор сен, сеңээ дөмей-ле эки эш болбас, сиилеп уруг дивели бе, эки бодан дижип турганы шыныг ышкаш болган. Хөй-ле янзы-бүрү бодалдарга өрүмнедип чыткаш, ол уйгу оранынче шымны берген.

Ажылдың бачымындан Арган-оол бригада төвүнге каш-даа хонган. Бир кежээ аалда улузунче сагыжы саарзык боорга, ынаар далаш хапкан. Бажыңынга кирип кээрге, кадайы-даа чок, уруглары бир орун кырында үжеләэ бөкпее берген. кээргенчии кончуг апарган орган. Ол дораан-на от салып, аъш-чем кылып кирипкен. Ынчан кожазы Сесерге сүт кудуп алган бо кире халып келген.

— Өөңер иштиг даш баарлыг кижи-дир, акым. Уругларын ээн бажынга каапкаш, ийи-үш-даа хонук чиде берди. Өршээ хайыракан, оон кадында силер чогунарда бажынга үш-үдүрүм улус база чыыр, арагалаар. Мен эвес болзумза, бо уруглар ат болур турган боор. Ындыг иеин кым көрген боор, менне болзумза, хүнү-биле үндүр сывырыптар мен.

— Кээримге кижи чок, патпайгадым харын. Силерге четтирдим, көрем. Ажыл база чай чок боор, кара хинчек болду-ла. Бир хемчээн алыр болган-дыр — дээш, Арган-оол хөйнү-ле болаан. Ол ол дүне орта удуп чадаан.

Эртенинде Арган-оол совхоз директорундан шөлээ дилеп алгаш, уругларын эдертип алгаш, кадайының ада-иезинче хапкан. Аная баргаш Серинниң дугайын ажыт-чажыт чогубиле чугаалаваш, уругларын аная арттырып кааш, удавас чедип келирин аазаваш, чорупкан. Ада-иези уруунуп ол мөзүзүнге хомудап, түгле аалга келзин дижип, аразында бот-боттарынче чаа кагнып артып калган.

Хову турлаа. Тракторнуң от кезээ-биле Арган-оол үреддежип чыдырда, бир чолаачы оол: — Калайы чедип кээп-тир, конторада сээн алыр ужурлуг акшанны ап турду. Хевири уруглары база эккелген ышкаш—деп, өөрүшкүлүг медээ дыннаткан кижи болуп, машинязыны далаш базып чоруй баргаан. Ажыл-агыйын аайлап турда-ла, кежээ апарган. Бажыңынга чедип келгеш, эжик аксынга кезек чодургулээш, кире бээрге, түгле уруглары бар болган. Серин садыглай берген болгаан деп иштинде бодаан. Ам черле оон-биле шыгыы чугаалажыр. Кадайындан чарылган деп атка-даа киргей аан. Кижи дириг-ле чорза, кадайлар кай баар, ажы-төлле кончуг-дур. Калайының чугаазын база дыңнаар. «Кадайың ында чор, ындыг кижи-биле арага садып алган бар дор, чоор сен ону» деп эш-өөрүнүң чугаалары ону улам дүвүреткен. База-ла ханы бодалга алзыпкан олурда, улуг оглу үш-булунчук чагааны ачазынга бергеш, авам берди дээн.

Чагааны языпкаш, номчуй берген, ында мынчаар бижээн болган: «Мен кырган ашак-биле чурттавас мен. Өскээр будалыр дей бердим. Бо уруглары бодун азырап ал. Сеңээ дөмек-ле боор ыйнаан. Оларны моон соңгаар авам сугга аппарба. Ам мени сүрбе. Сээн үш ийиңи акшазын ап алдым. Мени ажыглап турганын хөлезини ол болур ыйнаан. Ам черле келбес мен. Серин».

Амыдырал агым суг дег акпышаан, Арган-оол Серинниң уругларын ясли-садикте тургузуп алган. Олары соңгу ачазынга инактар, чаңчыга бергеннер, Механик Арган-оолдуң дугайын солунга база мактап бижээн болган. Серинниң чоруткаанындан бээр беш чыл эрткен. Хамык чүве уттундуган. Арган-оолду канчан ашак дээрил аан, чаа-ла 52 харлаан. Адашкылар бир кежээ шайлап, телевизор көрүп орда, эжикти кижи соктаан. Ажыдыптарга, идик-хеви самдарарып калган, бажының дүгү чүлгүштели берген, арны-бажы балыг-бышкын хөрээжен кижи: «Экии, адашкылар!» деп дидим эвес амыр-менди солчуруп кызыткан. Кымыл ол? Арган-оол танывaан, «Кымга чор силер?» — деп, удур айтырган. Уруглардың хеймери: «Авай!» деп ыыткыр алгырыпкан. Бажыңнан ыыт ыржым. Таныттынмас хөрээжен «Бурууллуг болдум» дей каапкаш, дүргеп-не эжик артында карацгыже шымны берген. Соок салгын бажыңга артып калган.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Индекс 667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети Министрлер Чөвүлели. «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалын секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73.
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ инитилел политикчы — 3-41-23;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-88; 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баргада — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделада 5 катап үлег. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 12.